

**А. Меметов    Л. А. Алиева    И. А. Меметов**

# **КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ (ТУВГЪАН)**

Къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан  
умумтасиль муэссиселери ичюн **окъув къуланмасы**



# **КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК (РОДНОЙ)**

**Учебное пособие**  
для общеобразовательных организаций  
с обучением на крымскотатарском  
и русском языках

**сыныф**

**5**

**класс**

Москва  
«Просвещение»  
2017

**Меметов А.**

**М49** Къырымтатар тили (тувгъан). 5 сыныф : къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан умумтасиль муэссиселери ичюн окъув къуланмасы = Крымскотатарский язык (родной). 5 класс : учеб. пособие для общеобразоват. организаций с обучением на крымскотатарском и русском языках / А. Меметов, Л. А. Алиева, И. А. Меметов — М. : Просвещение, 2017. — 160 с. — ISBN 978-5-09-054279-1.

Учебное пособие «Крымскотатарский язык (родной)» для обучающихся 5 класса общеобразовательных учреждений разработано в соответствии с Федеральным государственным образовательным стандартом основного общего образования и Примерными программами по учебным предметам «Крымскотатарский язык (родной)», «Крымскотатарская литература» для общеобразовательных организаций под редакцией А. С. Аблятипова.

Учебное пособие «Къырымтатар тили» построено по поурочному принципу (содержит 93 урока). Авторами разработаны задания на повторение и закрепление знаний обучающихся по изученным в начальной школе темам — «Словосочетание», «Простое и сложное предложение», а также представлен материал по фонетике, орфографии и лексикологии крымскотатарского языка.

Данное учебное пособие отличают последовательность изложения материала; возможность самостоятельно изучать предмет; наличие заданий разного уровня сложности; оптимальное соотношение теоретического и практического материала; использование ситуативных диалогов для усиления коммуникативной направленности.

В соответствии с примерной образовательной программой по крымскотатарскому языку и литературе в учебном пособии разработано 20 уроков по развитию речи, тексты для которых были подобраны из художественной литературы.

Материал учебного пособия способствует решению социокультурных задач; формированию активной жизненной позиции, любви к Родине, бережного отношения к природе; воспитанию нравственности.

Учебное пособие «Крымскотатарский язык (родной)» предназначено для общеобразовательных организаций с обучением на крымскотатарском и русском языках.

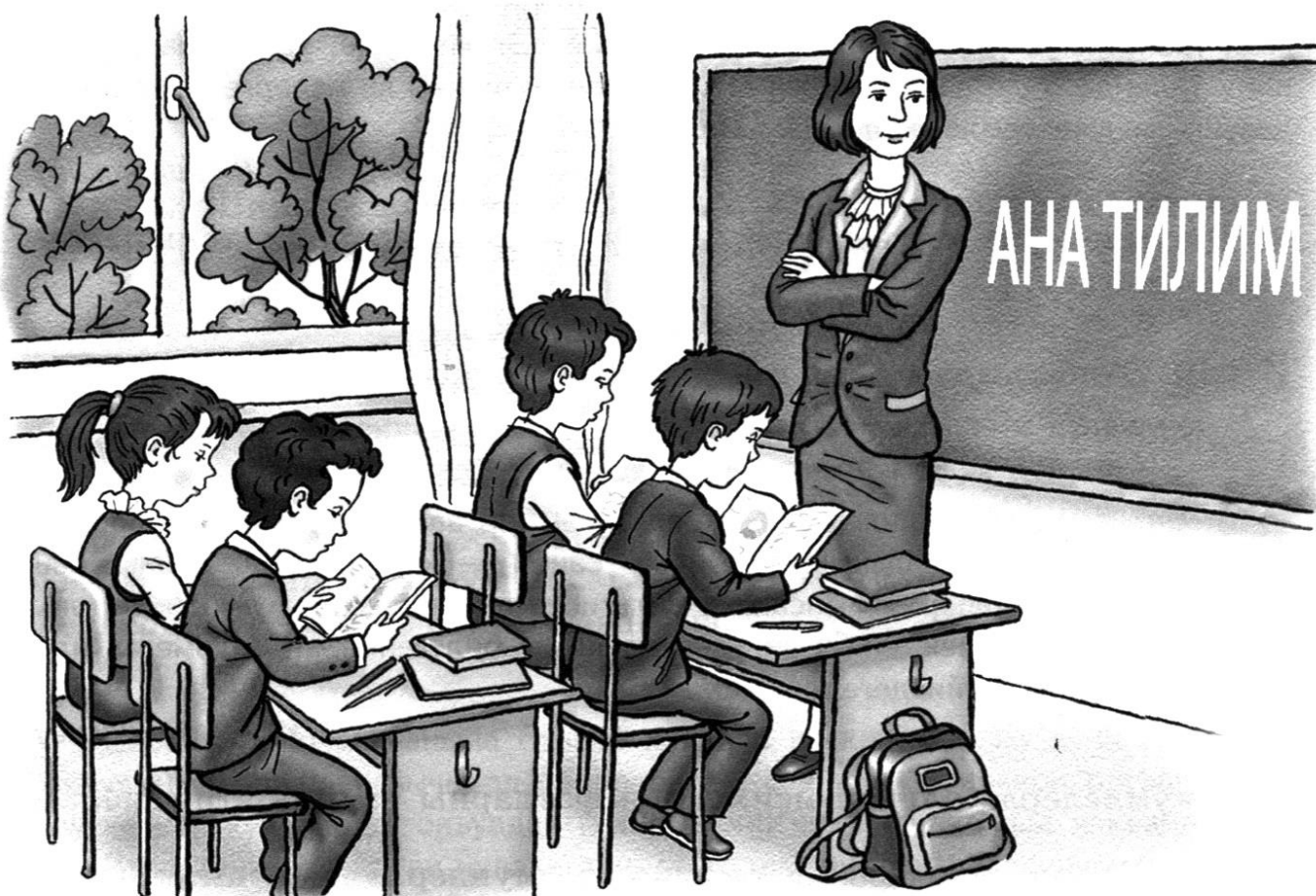
**УДК 373.167.1:811.512.145  
ББК 81.2(6КрмТат)-922**

**ISBN 978-5-09-054279-1**

© Издательство «Просвещение», 2017  
© Художественное оформление.  
Издательство «Просвещение», 2017  
Все права защищены



# ТИЛЬ ВЕ БИЛЬГИ АКЪКЪЫНДА ДЕРС



## 1-инджи дерс

**1-иш.** Ана тили ве бильги акъкъында зиялыларнынъ фикирлери-ни окъунъыз. Бу сёзлерни насыл анълагъанынъызны озъ сёзле-ринъизнен изаланъыз.

«...Эр анги эмек ичюн белли бир бильги керек».

«...Бильги ве гъае озюне къырларны, денъизлерни, табият аляметлерини бойсундыра ве оларны, садыкъ къул киби, инсангъа хызмет этмеге меджбур эте».

«...Тиль ве эдебият джеми бильгилернинъ ве теракъкъиятнынъ негизидир... Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саиби олмакъ керек».

«...Инсангъа бильги къыдырмакъ бешиктен мезаргъадже бордждыр».

*(Исмаил бей Гаспринский)*



Тильде бутюн халкъ ве онынъ бутюн ватаны джанлана; онда халкънынъ руху ве фикрининъ бутюн иджадий кучю, бутюн табият аляметлери, ватаннынъ кою ве авасы, онынъ икълими, онынъ тарлалары ве чёллери, кырлары ве вадийлери, онынъ дагълары ве озенлери, фуртуна ве боранлары, тувгъан табиятнынъ халкъ йырларында, тувгъан нагъмелерде, халкъ шаирлерининъ тилинде ойле ачыкъ-айдын янгъырагъан, фикир ве ислерге толу терен давушы муджесемленгендир.

(К. Д. Ушинский)

◆ Джумлелерде олгъан исим, сыфат ве замирлерни тапып, талиль этинъиз.

**2-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз.



1. Бильги цивилизациягъа алып барыджы бир вастадыр, цивилизация исе инсан омрюнинъ макъсадыдыр. 2. Бильги саиби — халкъ, озъ бахтыны, озъ боллугъыны озю тапар. 3. Инсангъа бильгисиз адым атмакъ мумкюн дегиль. 4. Бир шейни бильмек — бу эйи дегерлик; шу бильгенинъни бильмеген иле болюшмек даа да эйи дегерликтир.

(И. Гаспринский)

◆ Джумлелерде олгъан исим ве сыфатларны талиль этинъиз.

**3-иш.** Шиир парчасыны окъунъыз, мундериджеси акъкъында озъара суаль-джевап берип, субетлешинъиз. Шиир къач ве насыл джумледен ибарет олгъаныны къайд этинъиз.

Эр бир гульнинъ япрагъы, озъ къокъусы, тую бар,  
Эр бир ашнынъ озъ ады, бибери бар, тузу бар,  
Меним тувгъан халкъымнынъ да озъ тили бар,  
Эм бу тильнинъ лезети, озъ джумлеси, сёзю бар.

(Р. Бурнаш)

**4-иш.** Тиль ве бильги акъкъында аталар сёзлерини язынъыз. Джумле азаларыны бельгиленъиз.

1. Илим акъыл чокърагъыдыр.
2. Тиль — акъыл теразеси.
3. Китап — бильги анахтары.
4. Джемаатнынъ сёзю дагъ авдарыр.
5. Энъ яхшы дост китаптыр, энъ яхшы зенгинлик бильгидир.
6. Инсан олер, айткъан сёзю къалыр.

# III—IV СЫНЫФЛАРДА КЕЧКЕНМЕВЗУЛАРНЫ ТЕКРАРЛАВ

## 2-нджи дерс

### СЁЗ ТЕРКИБИ. ИСИМ

**5-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.

#### Меним кунешим

Мектеп — меним **кунешим**,  
Битмез онынъ **зиясы**.  
Анъыма саф нур төке,

Юрегимде ёкъ леке,  
Мектеп — меним кунешим.  
Фенчюн меним **курешим**.  
(Э. Ибраим)

**6-иш.** Метинни окъунъыз. Сёз япыджы ялгъамасынен кельген сёзлерни тапып, кочюрип язынъыз.

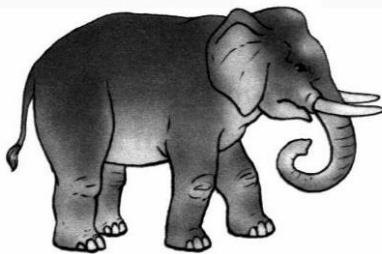
Дерслер башлангъанына баягъы куньлер кечкен эди. Бу куньлер мектеп окъувынынъ башлангъычы ве балаларнынъ севинчли куньлери олгъан. Олар шу кечкен куньлерде, окъувдан гъайры, бир чокъ ишлер даа япкъанлар.

Язда кийик отларнен чуллангъан, бина тамиринден булашкъан мектеп азбары артыкъ темиз. Ич бир кошеде чёплюк корюнмей.

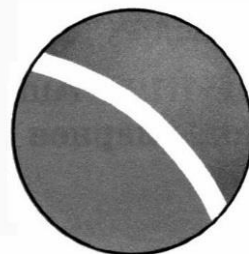
(И. Бахшыш)

**7-иш.** Ребусларгъа бакъып, дёрт сёз язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъиз.

къар + ан + филь



; + къар + топ



+ люк;



+ ванлары



**8-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Тамырдаш сёзлерни сечип, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъыз.

Достлукъ  
Достлукъны север.  
Достлукъ достум,  
Эр шейни енъер.

Къадрине етсек,  
Олмамыз мухтадж,  
Достлукътыр,  
Алтын тадж!

(Черкез Али)

### 3-юнджи дерс

#### СЫФАТ, САЙЫ, ЗАМИР

**9-иш.** Метинни кочюрип, къайд этильген сёз чешитлерини бельгиленъыз.

**Биз, бир** афталыкъ ашымызны алып, **ешилъ** дагъларнынъ тёрюне чыкытыкъ.

Акъшам якъынлагъан эди. **Кичик** деречикте, фындыкъ тереклери тубюнде **токътадыкъ**. **Былырдан** къалма кзуру япракълардан, от-оленден озюмизге **ятакъ** азырладыкъ. Ёргунлыгъымызны бираз савуштыргъан сонъ, чанталарымыздан отъмек, сарымсакъ, пиширилъген эт, помидор, хыяр чыкъарып, чадыр огюнде, софра **къурдыкъ**.

(Р. Алиев)

**10-иш.** Нокъталар ерине сайыларны къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Мен ... сыныфта окъуйым.
2. Бизим къорантамыз ... адамдан ибарет.
3. Сыныфымызда ... талебе бар.
4. Бугунъ бизде ... дерс оладжакъ.
5. Дерслеримиз саат ... башлана.

**11-иш.** Ашагъыда берильген ребусларгъа эсасланып, сёзлер тизип, оларнен дёрт джумле уйдурыв язынъыз.

100 + юк

5 + ик

2 + м

100 + юм

**12-иш.** Нокъталар ерине керекли сайыны къойып, ракъамларыны сёзлернен ифаделеп, джумлелерни язынъыз. Сёз чешитлерини талиль этинъыз.

Мектебимизде дерслер саат ... башлана.

2-нджи дерс саат ... башланаджакъ.

3-юнджи ве 4-юнджи дерслер арасында тенеффюс ... дакъыкъа девам эте.  
 5-инджи дерс саат ... башлана.  
 6-нджы дерс саат ... бите.

**13-иш.** Елъкъуванлар косьтерген вакъытны экишер джумленен ифаделенъиз.

1. Саат ... (-дан, -ден, -тен) ... дакъыкъа кече.
2. Саат ... (-ге, -гъа, -ке) ... дакъыкъа къалды.



## 4-юнджи дерс

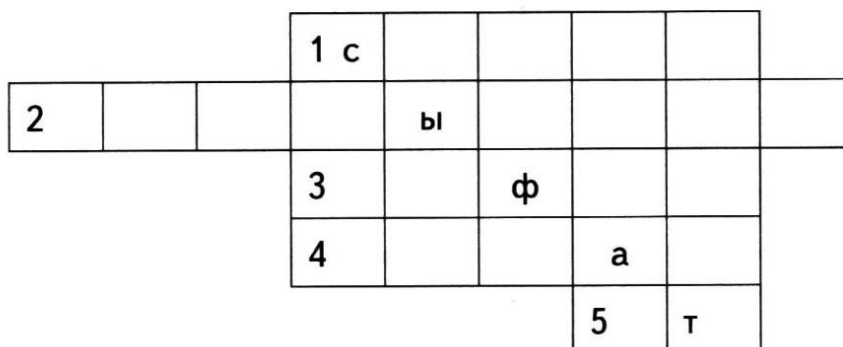
### ФИИЛЬ

**14-иш.** Метинни кочюринъиз. Джумлелерде муптеда ве хабер-нинъ астларыны сызынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Осман Асан огълу, 1889 сенеси Акъчокъракъ коюнде иптидаий мектепни битирип, Багъчасарай шеэриндеки рушдиеге кирди. Шу йылларда Гаспринский-нинъ къалемдеши Багъчасарайлы Ильяс Бораганскийден хаттатлыкъ (каллиграфия) санатындан дерс алды. О, рушдиени битирген сонъ, Симферопольдеки гимназияда окъуды. Осман Асан огълу себатлы генч сыфатында та, иптидаий мектептеки девиринден башлап, ана тилимиздеки нефис эдебиятнен бир сырада рус эдебиятыны да мукеммель огренмек ичюн гъайрет этти.

(Б. Гъафаров)

**15-иш.** Кроссвордны толдурынъыз.



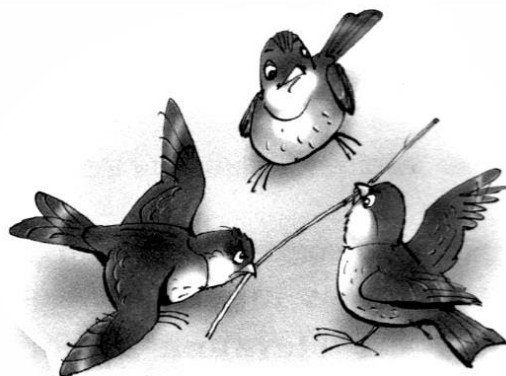
1. Ешилъ отлар пек севе, балаларгъа сют бере.
2. Кевдеси — ичериде, башы тышарыда.
3. Дёрт агъа-къардаш бир сачакъ тюбюнде.
4. Эки къулакълы сакъа адамларны бакъа.
5. Дёрттиронынъ аягъы, демир мыкълы таягъы.

Мензильге япыштырыр таштан къатты туягъы.

**16-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни тапып, заман ве шахысыны бельгилеъиз.

### Талашувнынъ сонъу

Эки къушчыкъ бир башакъкъа  
Тартышалар талашып,  
Башкъа бир къуш о арада  
Четте тура тамшанып.  
Бири туткъан башакътан,  
Бири туткъан сапындан.  
Къуру тобан даянмай,  
Башакъ четке атылгъан.  
Учюнджи къуш гъагъасынен  
Авеленген кокке таба,  
Мынавларын бири бом-бош; биринде сап,  
Шашкъан къалгъан экеви де кокке къарап.



(Дж. Кендже)

**17-иш.** Берильген схемаларгъа бакъып, фииллерни кечкен заманда язынъыз.

яз  
...  
...  
...  
-дым

эт  
...  
...  
...  
-тим

## 5-инджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НУТУКЪ ВЕ КЪОНУШУВ.

#### КЪОНУШУВНЫНЪ ЭСАС КЪАИДЕЛЕРИ

Инсанлар даима бири биринен лакъырды эте, къонушалар: озъара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анылашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хабер-

лер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къулланалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта не макъсатнен ве кимге мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

**18-иш.** Достунъыз, ана-бабанъыз ве къардашынъызнен селямлашынъыз. Бу селямлашув бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири биринден насыл фаркълана?

### **Къонушувнынъ эсас къаиделери**

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына аракет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Бащкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырынъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркинدير.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиятыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

**19-иш.** Диалог парчасыны окъунъыз. Сайгъы, урьмет киби мунасебетлерни ифаделейиджи незакет ибарелерини сайлап, дефтеринъизге язынъыз. Диалогны девам этинъиз.

— Селям алейкум! — деди Рефат, китапханенинъ къапусындан атлап. — Иш къолай кельсин.

— Алейкум селям, Алла разы олсун. Хош кельдинъиз, буюрынъыз, — деди китапханеджи.

— Сагъ олунъыз. Китапханеге язылмагъа кельдим, — деди Рефат.

— ...

— ...

**20-иш.** Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа фиильнен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джеваплана. Диалогны дефтерге язынъыз.

## 6-нджы дерс

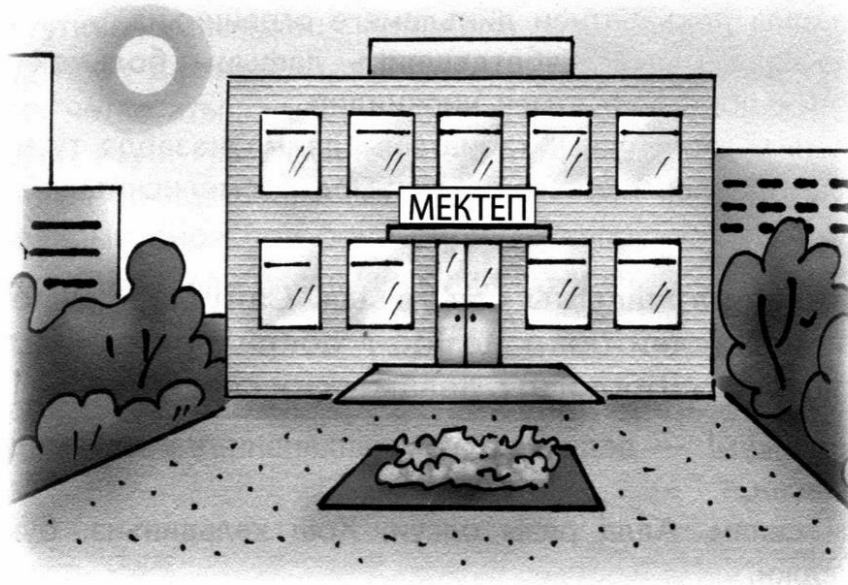
### СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

◆ Ресимге бакъынъыз. Бу ресимнинъ мундериджесини къайсы сёзлер муайен ве аныкъ косьтере?

Мектеп. Орта мектеп. Балабан мектеп. Шеэр мектеби. Элли единджи мектеп. Тамирленген мектеп. Бу мектеп. Андаки мектеп. Мектептен къайта.

Ресимде тасвирленген предметни башта бир сёзнен адландырынъыз, сонъ эки сёзнен — сёз бирикмесинен.

**Сёз бирикмеси эки къысымдан ибарет: баш сёз ве таби сёзден.**



**21-иш.** Ашагъыда берильген схемагъа эсасланып, сёз бирикмелерини язынъыз.

яхшы —  
окъугъан —  
бу —  
экинджи —

талебе

эвге —  
саба —  
тез —  
чапып —

кете

**Таби сёз баш сёзнен манаджа багълана.** Бу багъны суаль ярдымынен косьтермек мумкюн. **Суаль баш сёзден таби сёзге бериле:** меракълы **китап** (насыл?); эрте **турды** (не вакъыт?)



**22-иш.** Сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Баш ве таби сёзлерни къайд этип, олар арасындаки манаджа багъны бельгиленъыз.

*Насыл?*
*Не?*

Иш орьнеги: ешилъ терек; меджмуа окъуй.

Ишини битирди; меракълы икяе; бешинджи сыныф; тез чапа; аляджы талебе; шу озен; меселени чезди; денъизден чыкъты; янъы эв; биринджи сентябрь.

Таби сёз баш сёзге тек манаджа дегиль, грамматик да багълана билир. Бу багъ, эксерий алларда, ялгъамаларнен, я да мунасебетчилернен ифаделенир:

*Не ерде?*
*Насыл?*

багъчада чалыша                      дикъкъатнен динълемек

Сёз бирикмедеки сёзлер бири дигеринен ялгъамасыз да багълана билирлер:

*Насыл?*
*Не?*

тербиели бала                      китап окъуй

**23-иш.** Аталар сёзлерини окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Файдасыз сёзни айтма, файдалы сёзден къайтма. 2. Тирнеклининъ суву къыргъа акъар. 3. Таякъ эттен отер, сёз — кемиктен. 4. Кимиси сув тапмаз ичмеге, кимиси копюр тапмаз кечмеге. 5. Инсан таштан серт, чечектен назиктир.

◆ Бу аталар сёзлерининъ маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

**24-иш.** Берильген сёз бирикмелерини, орьнекте косътерильгени киби, денъиштиринъиз: алтын юзюк — алтындан япылгъан юзюк.

Агъач къашыкъ, таш ёл, демир къапы, алтын билезлик, буллюр боюнджакъ.

**25-иш.** Ашагъыда косътерильген иш орьнеги киби, сёз бирикмелерини денъиштирип язынъыз.

Иш орьнеги: радио динълемек — радионы динълемек.

Дерс япмакъ; мектюп язмакъ; икяе окъумакъ; отъмек кетирмек; антер ювмакъ; савут темизлемек; эв сипирмек; софра донатмакъ.

**26-иш.** Ашагъыда берильген джедвельге эасланып, сёз бирик-меси акъкъында умумий малюматны изаланъыз.

### Сёз бирикмеси (умумий малюмат)

| Тильде беджерген<br>вазифеси          | Тизилиши                                                                       | Сёзлер озъара насыл<br>багълана                                                                                          |
|---------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Предмет, алямет,<br>иш-арекетни адлай | <p>таби сёз</p> <p><b>баш сёз</b></p> <p>нени?</p> <p>китапны <b>окъуй</b></p> | <p>манаджа ве<br/>грамматикаджа</p> <p>насыл?</p> <p>меракълы китап</p> <p>ненинъ?</p> <p>китапны<b>нъ</b> саифелери</p> |

**27-иш.** Берильген сёз бирикмелерини талиль этинъиз. Бу бирикмелерни къулланып, джумлелер уйдуруп, дефтерге язынъыз.

Меним агъам; спорт мейданы; дагъгъа ёл алды; ягъмурлы гедже; сувукъ къыш; бир баш къой; яваш юре; саба уянды.

## 7-нджи дерс

### ДЖУМЛЕ

◆ Ашагъыда берильген сёз бирикмелерни ве джумлелерни те-нъештиринъиз ве фаркъларыны косътеринъиз. Сёз бирикмелерде там фикир ве интонация ифаделенеми?

|                                                                           |                                                                                                            |
|---------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Кузь авасы.</p> <p>Авушъджы къушлар. Сувукъ ава.</p> <p>Серин ель.</p> | <p>Кузь кельди.</p> <p>Авушъджы къушлар учып<br/>кеттилер.</p> <p>Авалар сувуды.</p> <p>Серин ель эсе.</p> |
|---------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

**28-иш.** Берильген сёзлерни окъунъыз. Джумле тизмек ичюн бу сёзлерни насыл денъиштирмек керек? Джумлелер тизип, дефтер-ге язынъыз.

Сентябрь, кузь, кельмек. Кузь, япракълар, сарара. Багъчалар, юзюмлер, топланмакъ. Бостанлар, зарзаватлар, котериле. Куньлер, кунь-куньден, кыскъармакъ. Къушлар, сыджакъ, мемлекетлер, учып кетмек. Балалар, мектеп, кетмек.

Джумледе сёзлерни бири-бирине багълагъан ялгъамаларны къайд эти-  
нъиз.

Ашагъыда берильген джумледе сёзлернинъ багъланувыны козетинъиз.

Саба мавы кок къара булутларнен къапланды.



Джумледе сёзлер озъара грамматик багънен бирлешелер.

**29-иш.** Схемаларгъа бакъып, суаллерге джевап беринъиз:

1. Джумленинъ негизини къач баш аза тешкиль эте? 2. Къайсы джумлелернинъ негизи бир баш азадан ибарет?

1. Кузь.
2. Авалар сувумагъа башлады.
3. Одунгъа бармакъ керек.

Джумленинъ грамматик негизи эки баш азадан, муптеда ве хаберден ибарет.

Месея: *Ель эсе.*

Бундан гъайры, джумле бир баш азадан ибарет олур, я муптеда, я бир хаберден. Месея: *Гедже. Къаранлыкълашты.*

**30-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини бель-  
гиленъиз.

Ачувлы ель кирли памукъкъа бенъзер булутларны эп айдаштыра. Олар-  
нынъ арасында, алтын купе киби, ай йылтырай. Япракълары сийреклешкен  
тереклерни, биналарны сарылтым ренкке чевире. Чым-чырт сокъакъ бойлап  
кимерде юк машинасы тасырдап кече. Къаранлыкъ кошелерни ярыкълата ве,  
сокъакънынъ сонъундаки эвнинъ артына бурулып, козьден джоюла. Кене

сукюнет. Онынъ ели къалдырымнынъ четиндеки къуру япракъларны арыкъкъа кетирип ургъаны эшитиле. Ёл бою эки адам кете. Яваш бир сеснен лакъырды этелер.

(Э. Амит)

**31-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини къайд этинъиз.

Алининъ къулагъында тесадюфен насылдыр аджыныкълы бир сес эшитильди. «Бу не экен?» — деп, о, достуны токътатты. Экиси де этрафкъа бакъынып, динълендилер. Сес чалылар ичинден келе эди. Балалар анда чаптылар.

Сыныфдашлар корьгенлерине шашып къалдылар. Бир турначыкъ чалылар арасында къысылып къалгъан. Бичаре ачлыкътан ве ушюгенинден дыр-дыр къалтырай. Гъарипчик меджалсызлангъанындан къанатларыны котерип оламай. Къушнынъ алыны пек аджыгъан Али Энверге:

— Кель, бичарени алып беслейик. Баарь кельген сонъ, учурырмыз, — деди.

(Э. Фазыл)

## 8-инджи дерс

### МАКЪСАДЫНА КОРЕ, ДЖУМЛЕЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

◆ Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Ашагъыдаки маналарны ифаделеген джумлелерни къайд этинъиз: а) бир шей акъкъында икяе эткен; б) суаль манасыны ифаделенген; в) риджа, эмир ифаделенген.

Бизим сыныф тюневин дагъгъа кезинтиге барды.

Не де гузель раатландыкъ! Я сизнинъ сыныфынъыз кезинтиге не вакъыт бараджакъ? Мытлакъа барынъыз. Бизлер дагънынъ гузель манзарасындан чокъ кейфлендик.

Джумлелер, ифаделенген макъсадына коре, икяе, суаль ве эмир чешитлеринде олалар.

Бир вакъиа, адисе акъкъында икяе этильген джумлелерге икяе джумле дерлер.

Джумленинъ сонъунда нокъта, суаль я да нида ишаретлери къоюла.

Къыш кельди.

Одун кетирдинъми?

Не гузельдир кыш манзарасы!

Икяе джумлесини окъугъанда, сесимиз башында юкселе, сонъ кыскъа пауза япыла, джумленинъ сонъунда исе сесимиз алчакълана. Икяе джумлесининъ сонъунда нокъта кююла.

**32-иш.** Берильген метинни окъунъыз. Макъсадына коре, джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз. Джевабынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

### Баарь кельди

Сабырсызлыкънен бекленильген баарь кельди. Артыкъ авалар кызды. Тышта, кышнынъ кюлакъларны кираз киби кызырткъан, серт, сувукъ боран ёкъ. Онынъ ерине юзьлерни охшагъан серин денъиз ельчиги эсе.

Ернинъ кышлыкъ памукъ ёргъаныны мавы, сары ве без кюкюулы чечеклернен нагъышлангъан ешилъ макъат денъиштирди. Багъчалар гульгули ве без чечеклернен ортюльген кираз, вишне тереклеринен ярашты.

Кузьде сыджакъ тарафларгъа учып кеткен кюшчыкъларнынъ чокъусы энди кыйтып кельдилер.

(И. Бахшыш, А. Къарабаш)

- ◆ Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъыз.
- ◆ Метиннинъ серлевасында не ифаделенген?

**33-иш.** Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз.

### И Л Я Н

*Октябрьнинъ учюнде бешинджи сыныф талелери этнография музейине бараджакъ.*

Талелер шу куню саат экиде мектеп азбарында топланмалылар!

*Сыныф ребери*

### ДИКЪКЪАТ!

Бешинджи сыныф талелери ярын, октябрьнинъ он бешинде, «Фотон» заводына кезинтиге бараджакълар.

Талелер саат он экиде мектеп азбарында топланмалылар!

*Мектеп мудири*

- ◆ Бу метинлерде не акъкъында айтыла? Олар насыл макъсатнен язылгъан? Макъсадына коре, джумлелер насыл чешитлерге аитлер?



**34-иш.** Шиирлерни окъунъыз. Джумлелернинъ, макъсадына коре, чешитлерини бельгиленъыз.

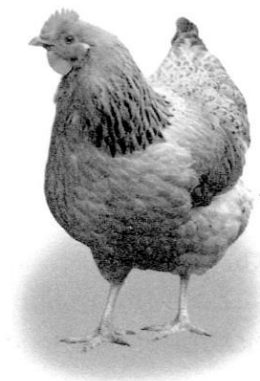


### Къарылгъач

Ювалайым сачакъта,  
Язын куню сыджакъта.  
Эр кунъ тюркю айтам мен,  
Кузьде сизден къайтам мен.

### Тавукъ

Къакъылдайым азбарда,  
Тобанларнынъ янында.  
Сизге, балалар, йымырта  
Береджегим ярын да.



◆ Эв къушлары ве кийик къушлар акъкъында нелер билесинъыз?  
Бири биринъызден сорап, къушлар акъкъында субетлешинъыз.

**35-иш.** Метинни ифадели окъунъыз. Дефтерге бирер дане икяе, суаль ве эмир джумлелерини кочюрип язынъыз.



### Къартбабамны эслейим

Мен мектептен къайткъанда, ёлкъапуны ачкъанымнен, юзюм асмасынынъ талдасында къартбабамны коръдим. О, энди джамиден къайтты, раатлана. «Къана, балам! Не кетирдинъ?», — деди. Мен кунъделик дефтеримни косътердим.

Анда «яхшы» ве «аля» ишаретлерини коръген сонъ: «Аферин, йылдызым», — деп, манъа бир шефтали узатты. Шефталини ашадым. Къартбабам мени тизине отуртты, ве экимиз йырладыкъ:

Алим олмакъ истер исенъ,  
Турма, кягъыт къарала.  
Джаиль олмакъ истер исенъ,  
Ур, къалемни парчала.

(М. Умеров)

## 9-ынджы дерс

### СУАЛЬ ДЖУМЛЕЛЕРИ

◆ Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Ашагъыда берильген джумлелерде насыл мана ифаделенген? Бу джумлелер насыл сеснен айтыла?

Сиз Акъмесджитке бардынъызмы?

Сиз **Акъмесджитке** бардынъызмы?

Сиз Акъмесджитке **бардынъызмы?**

Суаль манасыны ифаделеген джумлелер суаль джумлеси деп адлана. Суаль джумлелерини окъугъанда, суаль берильген сёз къуветлидже сеснен айтылыр.

**36-иш.** Масалны окъунъыз. Суаль джумлелерини тапып, дефтерге язынъыз. Бу джумлелер насыл сеснен окъула?

#### Акъыллы эким (инд халкъ масалы)

Бир хаста экимге кельген.

— Эким, меним къарным агъыра.

— Я сен тюневин не ашадынъ?

— Чий мейва ашадым, — деген хаста.

Эким хастагъа козь иляджы берген. Хаста бунъа тааджипленип:

— Эким, къарын хасталыгъына не ичюн козь иляджы бересинъыз? — деп сорагъан.

— Не ичюн олсун, козьлеринъыз яхшы корер, — деген эким. — Ашайджакъ шейлеринъизни башта козьлеринъизнен бакъынъыз, о вакъыт къарнынъыз ич бир вакъыт агъырмаз.



### 37-иш. Масалны окъуп, суаллерге джевапларны язынъыз:

1. Экимнинъ джевабы онынъ ве хастанынъ насыл хасиетлерини косътере?
2. Берильген сёзлернинъ къайсы бири экимнинъ хасиетлерини акс эте, къайсы бирилери — хастанынъ: азырджевап, анъкъав, шакъаджы, месулиет-сиз, мераметли, джаиль, месулиетли.

Дефтерге ашагъыдаки тертипте язынъыз:

Эким — ..., .... ... адам.

Хаста — ..., ..., ... .

◆ Роллер боюнджа масалны ифадели окъунъыз, сонъ саналаш-тырынъыз.

### 38-иш. Берильген аталар сёзлерини дефтерге язып, сёз чешит-лерини къайд этинъиз.

1. Ямангъа баш олгъандже, яхшыгъа ёлдаш ол.
2. Ерни кунеш яраштыыр, инсанны — иш.
3. Яманнынъ иши яры ёлда къалыр.
4. Яхшыгъа яман юкъмаз.

### 39-иш. Ашагъыда берильген икяе джумлелерини суаль джум-лесине чёвирип, дефтеринъизге язынъыз.

Эскендер ярын китапханеге бараджакъ. Балалар саба кезинтиге кете-джеклер. Алие ана тили дерсинде эзберден шиир окъуды. Медине къардашы-на дерс япмагъа ярдым эте.

## 10-унджы дерс

### ЭМИР ДЖУМЛЕЛЕРИ

◆ Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Ашагъыдаки ма-налардан къайсы бири бу джумлелерде ифаделенген: а) бир шей акъкъында икяе этиле; б) суаль манасы ифаделене; в) риджа, эмир бильдириле.

Эмир джумлелеринде бир де бирисине эмир, риджа ифаделене.

Эмир джумлелерининъ интонациясы чешит тюрлю манада ола: *риджа, истек, эмир, насиат, алгъыш, чагъырув ве иляхре.*

**40-иш.** Шиирни окъунъыз. Эмир джумлелерини тапып, негизлерини къайд этинъыз.

Лезет олсун, десенъ сен,  
Еген отьмек, ашынъда,  
Бер эмиет ишке сен,  
Ишке лаяыкъ яшынъда.

Эмек — сенинъ шенъ гонълюнъ.  
Олсун онъа къол чебер.  
Багъынъ-багъчанъ, ал гулюнъ,  
О, эр шейден мутебер.

*(3. Албатлы)*

**41-иш.** Ашагъыда берильген икяе джумлелерини эмир джумлесине чевирип, дефтеринъызге язынъыз.

Талелелер инша язалар. Энвер саба эрте тура. Зекие ана тили дерслеринде аля баалар ала. Мевиде анасына ярдым эте.

**42-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Суаль ве эмир джумлелерини кочюрип, насыл маналар ифаделенгенини айтынъыз.

### **Ель ве кунеш**

Бир заманда, расткелишип Ельнен Кунеш,  
Къавиль эткен экенлер эки кунъдеш.  
«Биз — къайсымыз кучълюмиз?» — деп, лаф этип,  
Сынагъанлар кучълерини ёлда кетип.  
«Ким чездирсе къадынъга багълы шалыны,  
О, кучълюдир», — деген Ель, алып алдыны.  
Кете экен ёл бою бир яш къадын,  
Башында — шал, ашыкъмай басып адым.

Ель кученип окюрген, тоз чанъгъытып,  
Къадын ушюп, багълагъан шалыны тартып.  
Кечкенден сонъ «шейтан той», булут кыры,  
Кулюмсиреп, етише Кунеш нуру.  
Кунеш, кулип, джилъвели зия сача,  
Къадын, шалыны чезип, башыны ача.  
Кунеш деген: «Коръдинъми, эй арсыз Ель,  
Сувукъ дегиль, сыджакънен бахтлы эль!»

◆ Шиирнинъ мундериджесине эсасланып, ель ве кунеш акъкъында къыскъа метин язынъыз.

**43-иш.** Эдебият дерслигинъизден 6 джумле сечип, дефтеринъизге кочюринъиз: эки джумле — икяе, эки джумле — суаль, эки джумле — эмир маналарынен. Джумлелернинъ негизлерини бельгиленъиз.

## 11-инджи дерс

### НИДА ДЖУМЛЕЛЕРИ

◆ Ашагъыда берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Къайсы джумлелерни биз кучълю дуйгъу, эеджаннен айтамыз?

Оджа сыныфкъа кирди.

Оджа сыныфкъа кирди!

Дерс башландымы?

Дерс башландымы?

Дерске азырланынъыз.

Дерске азырланынъыз!

Бир шей акъкъында икяе эткенде, сорагъанда, эмир эткенде, биз кучълю дуйгъуларны ифаделей билемиз: къуванч, къасевет, тааджип, къоркъу ве иляхре.

Бойле дуйгъуларнен айтылган икяе, суаль, эмир джумлелери, интонациясына коре, нида джумлелерине чевириле, сонъунда нида ишарети къоюла.

( )!

( )?!

( )!

икяе нида

суаль нида

эмир нида

**44-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни, икяе джумлеси киби, сонъ исе нида интонациясынен окъунъыз.

1. Ярын меним догъган кунюм оладжакъ.
2. Достларым мусафирликке келеджеклер.
3. Байрам оладжакъ.

**45-иш.** Джедвельге эсасланып, сёз бирикмеси ве джумле арасындаки фаркъларны косътеринъиз. Мисаллер узъре фикирлеринъизни тасдыкъланъыз.

### Сёз бирикмелери ве джумлелернинъ тенъештирме таснифи

| Сёз бирикмеси                                        | Джумле                                               |
|------------------------------------------------------|------------------------------------------------------|
| Предмет, алямет, арекетни адлай.                     | Там фикир ифаделей.                                  |
| Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар. | Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар. |
| Интонациясы там дегиль.                              | Там интонациягъа малик.                              |



**46-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Суаль ве нида джумлелерининъ сонъларында токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

Достлар ичюн къурулгъанда мезелер:

— Янъы йылда не истейсинъ — деселер,

Мен дер эдим:

— Къатмер гуллер чокъ олсун.

Мен дер эдим:

— Къара кунълер ёкъ олсун.

Мен дер эдим:

— Тюркю олсун тиллерде.

Достлар манъа кенъеш олсун — дер эдим.

Танълар олсун, кунеш олсун — дер эдим.

(А. Мефиев)

## 12-нджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НУТУКЪ ШЕКИЛЛЕРИ

◆ Инсан нутукъны эки шекильде къуллана: агъзавий (агъыздан айтылгъан) ве язма (язы, язмакъ). Лакъырды эткенде ве динълегенде, биз агъзавий нутукътан файдаланамыз; язгъанда ве окъугъанда исе — язма нутукътан къулланамыз.



**47-иш.** Аталар сёзлерини окъуп, суаллерге джевап беринъиз: къайсы ибарелерде язма нутукъ акъкъында айтыла? Насыл аталар сёзлери агъызавий шекиль акъкъындадыр? Икметли сёзлеринъ къайсы биринде эм агъызавий, эм язма шекиль къулланыла?

Айткъанны динъле, сёйлегенни анъла.  
Окъумакъ-язмакъ — иненен къую къазмакъ.  
Айткъангъа бакъма, айткъанына бакъ.  
Къалем туткъаннынъ сёзю отъкюр.  
Айтылгъан сёз — атылгъан окъ.  
Айтмагъа да биль, къайтмагъа да.  
Язы язмакъ — иненен къую къазмакъ.  
Уйдурмагъа бильмесенъ, къошма,  
къонушмагъа бильмесенъ, къошулма.  
Къалем къылычтан кескиндир.  
Сёйлейиджи акъыллы олса, динълейиджи акъылланыр.  
Къалемде къыймет язгъангъа зийнеттир.  
Файдасыз сёзни айтма, айдалы сёзден къайтма.

**48-иш.** Ашагъыдаки суаллерге язма шекильде джевап беринъиз.

1. Инсан нутукъны насыл шекиллерде къуллана?
2. Биз не вакаыт агъзавий ве язма нутукълардан айдаланамыз?
3. Сизинъ фикринъиздже, нуткъумызнынъ насыл шекли эвельдже пейда олды: агъзавий я да язмамы?

**49-иш.** Аталар сёзлерини окъуп, маналарыны насыл анълагъанынъызы изаланъыз. Эр бир икметли сёзге, манасына коре, суаль джумлелерини уйдуруп, дефтерге язынъыз.

Айткъан сача, динълеген джыя.  
Лафны, адамына коре, айт.  
Кямиль инсан сёзюнден беллидир.  
Шакъа этип айтсанъ да, тюшюнип айт.  
Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.

**50-иш.** Ашагъыдаки джедвельни дикъкъатнен окъунъыз. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар боюнджа, бири-биринъизге суаллер берип, джевап беринъиз.

◆ «Нутукъ насыл олмалы?», — суалине джевапны бир джумленен язынъыз.

## Нутукъкъа кьоюлгъан талаплар

| Нутукъ насыл олмалы?                                           | Бунъа насыл иришмели?                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|----------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Мундериджели<br>Изчен<br>Ифадели<br>Ерине коре уйгун<br>Догъру | Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.<br>Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз. Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.<br>Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.<br>Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз. |

**51-иш.** Нокъталар ерине сёзлерни къойып, ашагъыдаки джумлелерни дефтерге язынъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини бельгиленъиз.

1. 1989 сенесининъ июль айында белли мутефеккир, журналист Исмаил Гаспринский Къырымда «...» газетасыны нешир этип башлады. Газетанынъ шиары «...» эди.

2. 1918 сенеси Къырымда «...» газетасына темель кьоюлды, 1991 сенесининъ январь айында гъайрыдан дердж олунып башлады.

## 13-юнджи дерс

### ДЖУМЛЕНИНЪ БАШ АЗАЛАРЫ.

#### МУПТЕДА

◆ Джумлелерни окъуп, негизлерини сечип язынъыз. Муптеда насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве къайсы келиште олгъаныны бельгиленъиз.

Эмен агъачынынъ япракълары яваштан шувулдаштылар. Олар ельнинъ токъталмасына къаршы кельмек тедаригинде экен. Ельнинъ экинджи толкъуны даа эпкин келип урунды. Гъурурлы япракълар даа зияде къарышты, шувулдаштылар. Ель кечти. Башакълары толушып тургъан экин ызанларыны сыйпады, мысырбогъдайларны саллады. О, темельсиз кьоюлгъан черенлерни котерип бакъты да, узакъларгъа, даа узакъларгъа джайрап кетти.

(Дж. Гъафар)

**Муптеда** — баш келиште келип, ким? я да не? суаллерге джевал берген джумленинъ баш азасы. Муптеда джумледе хабернен манаджа ве граммати-каджа багълыдыр.

Муптеда, эксерий, баш келиште кельген исим я да замирнен ифаделене. Муптеда ве хабер джумледе бойле къайд этиле:

Мен дерсимни азырладым.

**52-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Муптеданы сечип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.



1965 сенеси шаирнинъ «Къавал» адлы китабы нешир этильди. Окъуйыджы-ларымызда буюк меракъ догъургъан «Къавал» джыйынтыгъы пек тез дар-къалды. Пек чокъ йыллар шаир озюнинъ колемдже энъ буюк эсери «Аслы-хан» поэмасы устюнде чалышты. Эм шу эсеринде шаир озюнинъ иджадий ёлуна екюн чеккен киби ола. Поэма узакъ кечмиш эфсанелерининъ сюжети эсасында язылгъан.

*(Дж. Аметов)*

**53-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Муптедаларны къайд этинъ-из. Сыфат + исим тизиминде сёз бирикмелерини сечип язынъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини бельгиленъыз.

Мавы далгъаларны ярып кече геми.  
Серин ель юзюмни опыкенге ошай...  
Ялы манзарасы эсир этти мени,  
Чамнынъ къокъусы юрегимни охшай...

*(А. Мефиев)*



**И. К. Айвазовский.** Къырым ялыларында. 1890

**54-иш.** Ашагъыда берильген замирлерни муптеда ерине къуланьп, алты джумле уйдурып язынъыз. Джумлелеринъиз икяе, суаль, нида маналарыны ташысын.

Къуланмакъ ичюн замирлер:

*мен, сен, о, биз, сиз, олар.*

**55-иш.** Аталар сёзлерини кочюринъиз. Джумлелерде олгъан муптедаларны бельгиленъиз.

1. Урбанынъ янъысы яхшы, достнынъ — эскиси.
2. Къуш къанатына ишана, инсан — достуна.
3. Эски дост душман олмаз.
4. Акъ дост къара кунъ ичюндир.
5. Аркъадашынъ озюньден абадан олсун.

## 14-юнджи дерс

### ХАБЕР

◆ Метинни кочюринъиз. Муптеда ве хаберни къайд этинъиз. Хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

...Къуйып, ягъмур ягъды. Чёль ёлу янында машина беклеп турдым. Ягъмур чокъкъа сюрмеди. Къыбладан эскен ель къара булутларны айдаштырды. Кок юзюни арындырды. Къырмызы кунеш уфукъкъа бакъмакъта. Серин ель эсти.

*(Э. Фазылдан)*

**Хабер** — муптеданен багъланып, предмет *не япа? не ола? кимдир? не-дир? насылдыр?* суаллерге джевап берген джумленинъ баш азасы. Хабер, эксерий, фиильнен ифаделене. Бундан гъайры, хабер исим, сыфат, сайы, замирнен ифаделене билир.

**56-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Хаберлерни къайд этип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Акъмесджит — Къырымнынъ меркезий шеэри. Эки кере эки — дёрт. Бу ишни беджерген — меним. Китап — сенинъ энъ якъын достунъдыр. «Анам» шиирини эзберлейджек — сенсинъ.



### 57-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Узундыр бою, ешилъдир сою,  
Беяздыр къапы, сувдыр джаны.
2. Акъшам олса, кыызара,  
Саба олса, агъара.
3. О, гизленип отура,  
Къой, эчкини кыдыра  
Ормандыр яшав ери,  
Ады не? — десенъ, ...
4. Дагъдан башлай,  
Дагъгъа дёнмей.  
Вадий кезе,  
Дагъны севмей.
5. Башы таракъ,  
Къуйругъы оракъ.

|      |    |      |   |  |  |
|------|----|------|---|--|--|
| 1. x |    |      |   |  |  |
| 2. a |    |      |   |  |  |
|      |    | 3. 6 |   |  |  |
| 4.   |    | e    |   |  |  |
|      | 5. |      | p |  |  |

**Муптеда ве хабер** — джумленинь баш азалары. Къалгъан азалар — джумленинь экинджи дередже азалары.

**58-иш.** Ашагъыда берильген метинни кочюрип, джумленинъ баш ве экинджи дередже азалары насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгилеңиз.



Эппейи юрьдим. Кой энди артта кьалды. Сагъ тарафта юзюм багълары, сол тарафта исе мысырбогъдай экинлери корюнди. Кой багъларынынъ ортасындан кечкен ёлгъа бурулдым. Уфукъкъа догъру узангъан тегиз ёлакълар бойлап адымладым.

(Р. Алиев)

## 15-инджи дерс

# МУПТЕДА ВЕ ХАБЕР

Джумледе муптеда вазифесинде кельген о, бу замирлеринден сонъ вир-  
гуль къоюлып: *О, тизесини узакътан таныды. Бу, экимге ярдым этеджек.*

Джумледе экинджи дередже азасы вазифесинде кельген о, бу замирлеринден сонъ виргуль къоюлмаз: *О китап нек меракълы экен. Бу дефтерге язмалысынъ.*

**59-иш.** Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

|                                                           |                                                                            |
|-----------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------|
| Муптеда вазифесинде кельген <b>о</b> , <b>бу</b> замирлер | Экинджи дередже азалары вазифесинде кельген <b>о</b> , <b>бу</b> замирлери |
| <b>О</b> , китап окъуй.<br><b>Бу</b> , онъа кедер эте     | <b>О</b> китапны мен окъуйым.<br><b>Бу</b> иш онъа кедер эте               |

**60-иш.** Джумлелерни кочюрип, **о**, **бу** замирлерининъ джумледе беджерген вазифесини сызыкъларнен белъгилеъиз.

1. О, анасына ярдым этти. О чанта агъыр эди. 2. Бу, пек агъыр суаль эди. Бу суальге о, тез джевап берип оламады. 3. Бу, Къырым ярымадасынынъ гъурурыдыр. Бу манзара ве аваны тек Къырымда тапмакъ мумкюн. 4. О, къараман учуджыдыр. О зенаат акъкъында мен яшлыкълан арзу эте эдим. 5. Бу, пек меракълы зенааттыр. Бу ишке буюк авесликнен кириштим.

**61-иш.** Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Джумленинъ баш азалары» мевзуда чыкълыш азырланъыз. Къаиделеринъизни мисаллернен тасдыкъланъыз.

### Джумленинъ баш азалары

| Нени бильдире?                     | Муптеда                  | Хабер                                                                                             |
|------------------------------------|--------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                    | Предметни                |                                                                                                   |
| Насыл суаллерге джевап бере?       | Ким? Не?                 | Предметнинъ алыны, арекетини                                                                      |
| Насыл сёз чешитлеринен ифаделенир? | Исим, сыфат, сайы, замир | Не япты? Не олды? Не япа? Не ола? Не япаджакъ? Не оладжакъ? Кимдир? Недир? Къачтыр? Къачынджыдыр? |
|                                    |                          | Фииль, исим, сыфат, сайы, замир                                                                   |

## 16-нджы дерс

### ДЖУМЛЕНИНЪ ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫ

◆ Эр эки тарафта олгъан джумлелерни окъуп, озъара тенъештиринъиз. Оларнынъ фаркъларыны косътеринъиз.

|                                        |                                                                                                   |
|----------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Кузь.<br>Ель эсти.<br>Геми узакълашты. | Чешит ренкли кузь кельди.<br>Акълшам серин ель эсти.<br>Балабан геми денъиз саилинден узакълашты. |
|----------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|

◆ Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз. Суаллер ярдымынен экинджи дередже азалары насыл сёзлерни изалагъаныны косътеринъиз.

Джумленинъ экинджи дередже азалары муптеда ве хаберни, базан исе, озъ-озълерини изалайлар. Джумленинъ экинджи дередже азалары — тамамлайыджы, айырыджы ве ал.

**62-иш.** Суаллер ерине, уйгъун кельген сёзлерни иляве этип, кочюринъиз. Экинджи дередже азаларынынъ астыны далгъалы сызыкънен сызынъыз.

1. Эскендер (къаерден?) (кимни?) чагъырды.
2. Учуджы (насыл?) (неден?) тюшти.
3. Фатиме (не вакъыт?) (къайда?) кетти.
4. Рефат (не вакъыт?) (насыл?) (нени?) окъуды.
5. (Не вакъыт?) (къаерде?) (насыл?) чечеклер ача.

**63-иш.** Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз. Метиннинъ планыны тизинъиз.



### Къаплан ве арслан

Кийик айванлар арасында къоркъунчлы йыртыджы къапландыр. Къаплан чегерликлерде, озен бойларындаки къамышлыкъларда ве тогъайлыкъ ерлерде яшай. Къапланнынъ ёлакълы териси кунеш шавлелеринден сарарып къуругъан отларнынъ ве къамышларнынъ тюсюне ошай. Мына бу себептен къапланны коръмек къыйындыр Арслан да йыртыджы айвандыр. Чытырман орманларда, тогъайлыкъларда ве чёллерде яшай. Арслан озюнден зайыфча айванларны авлай.

(Мемет Умеров)

**64-иш.** Берильген метинни окъунъыз.

### Пусла недир?

Авасы ачыкъ куньлерде уфукъ тарафыны кунешке бакъып бельгилемек мумкюн. Лякин булутлы, ягъмурлы-къарлы аваларда, къаранлыкъ геджелерде уфукъ тарафлары насыл бельгилене?

Бойле вакъытларда бизге пусла ярдым эте. Пусла уфукъ тарафларыны косътерген бир алеттир.

Пусланынъ эсас къысмы магнит акъребидир. Бу акъреп къалын ине шекилинде бир окъчыкънынъ устюне ерлештирильген. Къутунынъ тюбюнде уфакъ бир даире бар, о, уфукъ тарафларыны косътере. Акърепнинъ бир уджу даима шимальни, экинджи уджу исе дженюпни косътерип тура.

Геми капитанлары, учуджылар, сеятчылар, геологлар пусласыз ёлгъа чыкъмайлар. Пусла эвель-эзельден берли инсанларгъа хызмет этип келе.

(Мемет Умеров)

**65-иш.** Ашагъыда берильген ресимге бакъынъыз. Уфукъ тарафларыны бильдирген сёзлерни къулланып, дёрт джумле язынъыз.



## 17-нджи дерс

### ТАМАМЛАЙЫДЖЫ

**Тамамлайыджы** кимни? нени? кимге? неге? кимде? неде? кимден? неден? кимнен? ненен? ким акъкъында? не акъкъында? **суаллерине джевап берип, предметни ифаделер.**

Тамамлайыджы исим, замирнен ифаделенир ве бойле ( \_ \_ \_ ) сызыкънен сызылыр:

Ель терекни йыкъты.

**66-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерде къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап бергенини ве насыл сёзнен багълангъаныны косьтеринъиз.

1. Сервер **икяе** яза.
2. О, **къушчыкъны** ашата.
3. Бу китапны мен **Алиге** береджем.
4. **Къараманлыкъ акъкъында** биз макъаледен окъуп бильдик.
5. Бу **вазифени** олар **достунен** беджердилер.

**67-иш.** Метинни окъунъыз. Джумле азаларыны талиль этинъиз. Тамамлайджыларны сечип, багъланып кельген сёзнен кочюрип язынъыз.



Къараман онъа бу гедже де бир тилим отъмек кетирди. Къар устюнде эссиз яткъан Эреджепчик бу сефер отъмек къокъусундан уянмады. Копек онынъ алыны анълады. Пальтосынынъ якъасындан къапып, сюйреклей-сюйреклей, кеманеджининъ эвине алып кельди.

(Р. Алиев)

**68-иш.** Берильген дёртлюкни язынъыз. Джумленинъ баш азаларыны ве тамамлайджыны сызыкънен къайд этинъиз.

Яланджылыкъ эр бир ерде юз къызартыр,  
Яланджыны ошатам мен кийик дагъгъа.  
Чюнки дагъгъа кирген сайын ёл узаныр,  
Къыйын олур, къайтып чыкъып, кетмек алдгъа.

(Р. Бурнаш)

**69-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Тамамлайджыларны бельгиленъиз.

### Истегим

Достлар манъа шойле суаль берселер:

— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,

Мен дер эдим:

— Къавгъа-дава олмасын.

Мен дер эдим:

— Дженкке ич ер къалмасын.

(А. Мефиев)

## 18-инджи дерс

### АЙЫРЫДЖЫ

◆ Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап берелер? Олар нени ифаделейлер? Насыл сёз чешитлерине айтлер?

**Мавы** денъиз далгъалары алдында

**юксек** сельби эскен ельден саллана.

Зийнети бар тик **дагъларнынъ** къойнунда,

козь огюмде **дюльбер** левха джанлана.

Сельби оськен,

**мавы** кокке узангъан,

Япракълары **серин** ельден тепрене.

(А. Мефиев)



**Айырыджы** — *насыл? кимнинь?* суаллерине джевап берип, предметнинь аляметини косьтерген джумленинь экинджи дередже азасыдыр.

Айырыджы исим, замир, сайы, сыфатнен я да саиплик келишинде кельген исим, замирнен ифаделенир.

Айырыджы джумледе далгьалы ( ) сызыкьнен кьайд олуныр:

Онынь дюльбер язысы эр кесни тааджиПЛЕНДИРДИ.

**70-иш.** Шиирни окъунъыз. Айырыджыларны изалап кельген сёзнен берабер кочюрип язынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

### Тал

Пенджеремнинь огюнде тал  
Такъты алтын купелерин.  
Къарт сельбиге, гуя бир дал  
Янтайгъан да, опе элин.  
Билем, ярын төкер о тал  
Енгиль алтын сыргъаларын.  
Япракъларнен оръюлир тал,  
Юва олып торгъайларгъа.

(А. Мефиев)

**71-иш.** Метинни кочюрип, муптеда ве хабер, тамамлайыджы ве айырыджыларнынь астларыны сызынъыз.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны, онынь арекетлеринден, япкъан усулларындан анълашыла эди. Чомайнынь бети куленч. Онынь комюрдай сия, узун кирпичли козьлери куле; дудачыкълары муляйим, чырайы куле.

(У. Ипчи)

**72-иш.** Метинни окъуп, айырыджыларнен багъланып кельген сёз бирикмелерни кочюрип язынъыз. Айырыджылар насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъыз.



Кобелечиклернинь бир данеси озюне кьышлыкъ азырламай. Учъ-дёрт ай язнынь чечеклеринен яшайлар. Олар озьлерининь йымырталарыны топракъ ичине быракъалар. Балкъуртлар бутюн яз бою турмадан чалышалар. Оларнынь балындан инсанларнынь да файдалангъаныны эр кес биле. Балкъуртлар, кьышта сувукъ олгъанда, уюшип къалалар. Баарьде, авалар кьыздыргъанынен, балны ашайлар.

(А. Герайбай)

## 19-ынджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### ДИАЛОГ ВЕ МОНОЛОГ

**Диалог** — эки я да бир къач адам ортасындаки субет. Юнан тилинден алынма сёз диалогос — субет (эки шахыснынъ нуткъу) манасыны анылата.

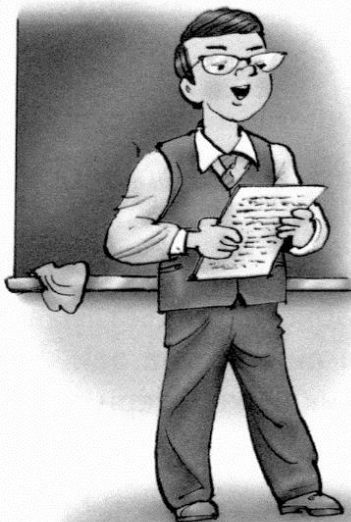
Субетте иштирак эткен эр бир шахыснынъ сёзю янъы сатырдан языла. Сёзден эвель тире кёюла.

Меселя:

— Селям, Аким. Не ичюн тюневин мектепке кельмединъ?

— Селям, Юсуф. Тюневин хасталандым, онынъ ичюн мектепке келип оламадым

Бундан гъайры, нуткъумыз монолог шеклинде ола билir. **Монолог** бир инсаннынъ нуткъудыр. Юнан тилинден алынма сёз монос — бир, логос — нутукъ манасыны анылата.



**73-иш.** Метинни окъунъыз. Диалогларда къач шахыс иштирак эте? Оларнынъ сёзлери насыл токътав ишаретлеринен къайд этиле.

Азиме меракълы китап окъуй эди. Акиме исе ресим чыза. Одагъа анасы кирип:

— Къызлар, манъа савут ювмагъа ярдым этинъиз, — дей

Акиме ашханеге анасына ярдым этмеге чыкъа. Бираз вакъыттан сонъ, гери къайтып, Азимеден:

— Я сен не ичюн ярдым этмейсинъ? — деп сорай.

— Мен шимди мында дегилим, — дей Азиме, козюни китаптан алмаздан. — Мен Австралияда кезинем, этрафымда папагъанлар, тимсахлар юре.

Акиме, терен кокюс кечирип, ашханеге къайта. Бираздан о, темиз савутларны алып кирди.

— Энди мен эвге къайттым, — деди Азиме, темиз савутларны корьген сонъ. — Я дудакъларынь не ичюн-бем-беяз?

— Эки дане дондурма ашадым: бириси меним дондурмам, экинджиси — сенинь дондурманъ эди.

— Я менимкини не ичюн ашадынь?

— Анам буюрды. «Азиме Австралиядан къайткъандже, дондурмасы ирир», — деди.

**74-иш.** «Телефон вастасынен субет» диалогыны тизинъиз. Субетинъизде «Селям алейкум, багъышланъыз, замет олмаса, сагъ олунъыз, селям айтынъыз, сагълыкънен къалынъыз» киби ибарелерни къулланынъыз.

**75-иш.** Диалогны девам этинъиз.

— Селям, Эдем. Сен къайда кетесинъ?

— Асангъа. О, хасталангъан. Ал-хатир сорамагъа кетем.

— Мен де сеннен берабер барсам, къаршы олмазсынъмы?

— ...

— ...

**76-иш.** «Хастаханеде» серлевалы диалог уйдуруп язынъыз. Бир талебе — эким, экинджиси — хасталангъан 5-инджи сыныф талебеси. Эким суаллер бере, хаста джеваплана. Субет иштиракчилерининъ сёзлерини язгъанда, токътав ишаретлерини дикъкъатнен къоюнъыз.

## 20-нджи дерс

### АЛ

**Ал** — *къаерге? къаерде? къаерден? не вакъыт? насыл алда?* суаллерине джевап берген джумленинь экинджи дередже азасы.

Ал иш-арекетнинъ ерини, вакътыны, тарз-алыны бильдирир.

Аллар зарфлар, сайы, сыфат я да исимлернен ифаделенирлер.  
Ал джумледе бойле сызыкънен ( \_ \_ \_ ) къайд этилир.

*не заман?          насыл тарзда?          къаерге?*

*Саба мен тез-тез китапханеге барып кельдим.*

**77-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни джумледе ал вазифесинде къулланынъыз.

Шеэрде, ярын, тез, бу йыл, мектепке, эвден, чокъ, шимди, дагъгъа, мында.

**78-иш.** Берильген суаллерге джевапларны язынъыз. Джумле-  
лерде расткельген алларны астындан сызынъыз.

1. Сен не ерде яшайсынъ? 2. Сен не йылы догъдынъ? 3. Бу йыл къач  
яшны толдураджакъсынъ? 4. Мектепте дерслер саат къачта башлана?  
5. Дерслерден сонъ эвде насыл ишлер беджересинъ? 6. Дерслеринъни къач  
саат девамында япасынъ?

**79-иш.** Ашагъыдаки джедвельге эсасланып «Джумленинъ экин-  
джи дередже азалары» серлевалы чыкъыш азырлап, дефтерге  
язынъыз.

### Джумленинъ экинджи дередже азалары

|                                          | Тамамлайджы                                                                                                    | Айырыджы                                    | Ал                                                                                                   |
|------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Не ифаделей-<br>лер?                     | предметни                                                                                                      | предметнинъ<br>алямети я да<br>саибини      | иш-арекетнинъ<br>аляметини<br>(ерини, вакътыны,<br>макъсадыны,<br>тарзыны)                           |
| Насыл<br>суаллерге<br>джевап бере?       | <i>кимни? кимге?<br/>нени? неге?<br/>неде? неден?<br/>кимде? кимден?<br/>ким акъкъында?<br/>кимнен? ненен?</i> | <i>насыл?<br/>кимнинъ?<br/>ненинъ?</i>      | <i>къаерге? къаерде?<br/>къаерден?<br/>не заман?<br/>не ичюн?<br/>насыл тарзда?<br/>не себептен?</i> |
| Насыл сёз<br>Чешитлеринен<br>ифаделенир? | <i>Исим, сайы,<br/>замир</i>                                                                                   | <i>сыфат,<br/>исим,<br/>сайы,<br/>замир</i> | <i>исим, зарф, сайы,<br/>замир, сыфат</i>                                                            |



## 21-инджи дерс

### КЕНИШ ВЕ КЕНИШ ОЛМАГЪАН ДЖУМЛЕЛЕР

◆ Эр эки тарафтан джумлелерни озъара тенъештирип, фаркъларыны косьтеринъиз.

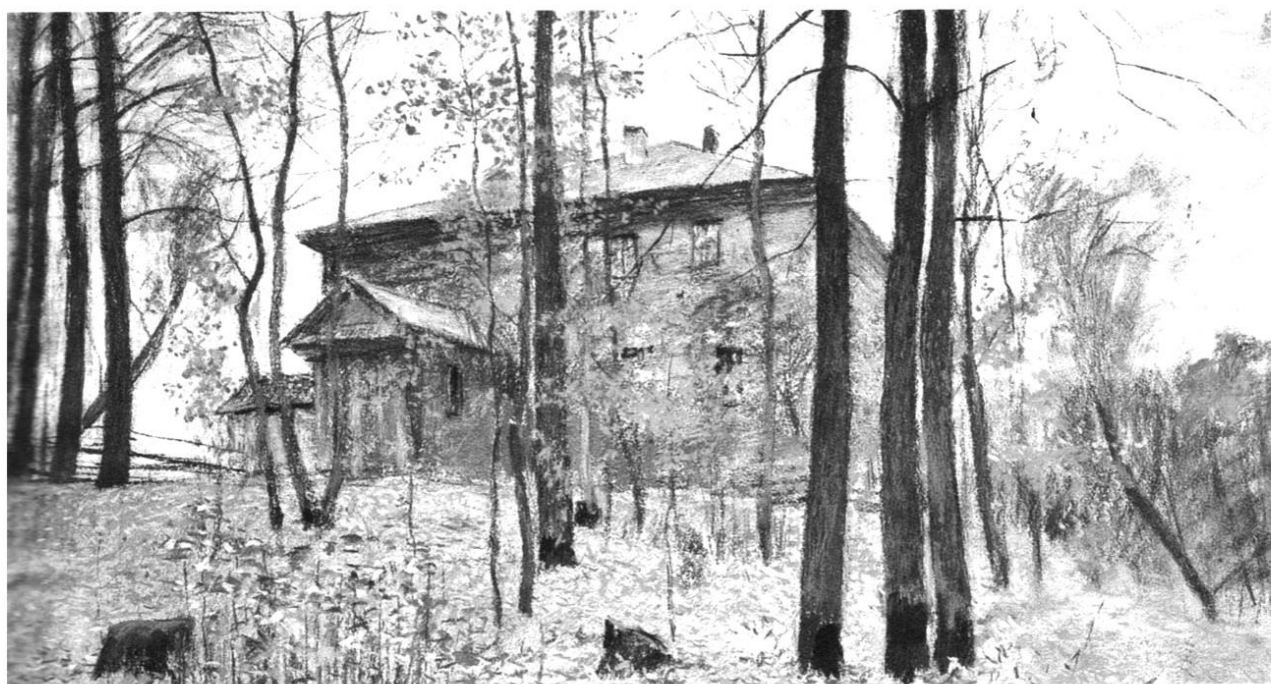
Чечеклер ачты.  
Талелелер кетелер.

Бааръде гульбагъчамызда чешит ренкли  
чечеклер ачты.  
Бугунъ бешинджи сыныф талелелери  
меракълы кезинтиге кетелер.

Ялынъыз баш азалардан тизильген джумлелерге кениш олмагъан джумлелер дерлер.

Баш азалардан гъайры, экинджи дередже азалары да олгъан джумлелер кениш джумлелер деп адланырлар.

**80-иш.** Метинни окъунъыз. Джумле негизлерини бельгилеп, кениш ве кениш олмагъан джумлелерни къайд этинъиз.



И. И. Левитан. Кузь. Эв. 1894

Ава темиз ве салкъын. Ачыкъ пенджеренден тазе ава, вишне тереклерининъ сакъызлы къабукъларынынъ къокъусы кире. Багъчадаки тереклер чыпакълангъанлар. Устьлериндеки урбаларыны — япракъларны, ташлагъанлар. Энди оларны тек къыш аджыр ве устьлерини ап-акъ къар чаршафынен орьтер.

Кузь. Беденде ёргъунлыкъ, инсанда рух котеринклиги, гузеллик пейда эте.



Саба тургъан сонъ, темиз авагъа чыкъып чапмакъны, арекет этмекни ким севмез?.. Бойле арекеттен сонъ, беденинъе кучъ тола, ишке кеткенде аякъларынь тюбюнде, бетон сарсылгъан киби, ола.

(Э. Амит)

**81-иш.** Ашагъыда берильген кениш олмагъан джумлелерни экинджи дередже азаларынен кенишлетинъиз.

Чанъ къакъылды. Талелелер азырландылар. Оджа кирди. Дерс башланды. Талелелер динъледилер. Оджа анълатты. Оджа сорады. Аляджылар джевап бердилер. Оджа алгъышлады. Дерс битти. Талелелер кеттилер.

**82-иш.** Суаллер ерине уйгъун кельген сёзлер иляве этип, джумлелерни кенишлетинъиз. Джумле азаларынынъ астларыны сызынъыз.

1. (Къайсы?) балалар (насыл?) окъуйлар.
2. Алие (не вакъыт?) (не ерге?) бараджакъ.
3. (Не заман?) (кимден?) (насыл?) мектюп кельди.
4. Мен (не вакъыт?) (не ерде?) (не тарзда?) раатландым.
5. Масаллар (не заман?) (кимлер тарафындан?) яратылды.

**83-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ баш азалары ве экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре, чешитлерини къайд этинъиз (бир баш азалы — эки баш азалы; кениш — кешиш олмагъан).

Мен Аюв-Дагънынъ тёпесине тырмашам. Узакъкъа, къаяларгъа бакъам да, ялынъыз бир шейни корем — Чамны! Мен онынъ нефес алгъаныны сезем, япракъларынынъ шувулдагъаныны эшитем.

Онынъ тамырлары сарп къаянынъ чатлакъларындан ер тапып, теренликке кирип кеткенлер.

(Амет Адиль)



## 22-нджи дерс

### СОЙДАШ АЗАЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

◆ Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни насыл интонациянен окъумалы?

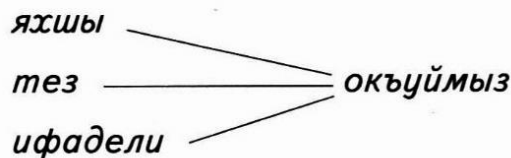
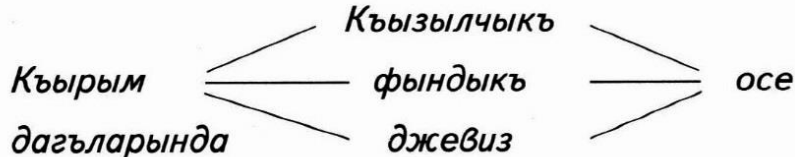
**Эмине, Сание, Улькер** китапханеде отуралар. Олар **масаллар, лятифелер, дестанлар** акъкъында малюмат топлайлар. Масалар устюнде **газета, меджмуа** ве китаплар бар. Къызлар макъалелерни **араштыра, окъуй, кочю-рип** язалар.

Джумленинъ сойдаш азалары айны бир суальге джевап берир ве айны бир джумле азасына айт олурлар.

Сойдаш азалар бири-бирине бойсунмазлар ве саюв интонациясынен теляффуз этилирлер.

Сойдаш азалар джумленинъ эм баш, эм экинджи дередже азалары ола билирлер.

**84-иш.** Схемаларгъа эсасланып, сойдаш азалы джумлелер язынъыз. Сойдаш аза оларакъ, насыл джумле азалары келирлер?

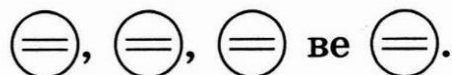


Джумленинъ сойдаш азалары арасында виргуль къоюлып.

Ве багълайыджысынен бирикип кельген сойдаш азалары арасында виргуль къоюлмаз.

Месея: Талелелер дерсте окъуй, яза, эзберлей ве ресим сызалар.

Джумлени ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:



**85-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Сойдаш азаларны тапып, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Яхшылыкъ да,  
Яманлыкъ да инсаннынъ  
Озюндендир.  
Зезрли тиль ольдюрир.  
О, бир дегиль,  
Бир омюрде юз джаннынъ  
Севги ве бахт  
Оджагъыны сёндюрир.  
(Черкез Али)

**86-иш.** Джумлелерни окъунъыз. Сойдаш азалар насыл джумле азаларына аит олгъанларыны бельгилеъыз. Сойдаш азалары арасында токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Дюльгер тахтаны ольчей пыча эренделей ве мыхлай. 2. Дагълар дерелер багъ-багъчалар койлер къарнен орьтюльген. 3. Койлюлер багъчаларда тарлада бостанда чалышалар. 4. Мектеп талебелери ана-бабалар оджалар мектеп бина-сыны тамирледилер. 5. Риза Рефат ве Заир балыкъ тутмагъа кетелер.

**87-иш.** Метинни окъунъыз. Сойдаш азаларны сечип, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Кунеш, тамам Бекирнинъ эви узерине келип, сыджакъ ышыкъларынен Къызылташнынъ тенеке дамларыны, бош ёлларыны, терк этильген тарлала-рыны якъып къавургъан арада, Романкъошнынъ артындан, адждера киби, къоджаман бир булут кокке котерильди, дагъларнынъ устюнде токъталды, къабарды, къуршун ренкли демирге бенъземеге, базы ерлери исе къарарма-гъа башлады. Сонъра, дюньянынъ къаерине энеджегини бильмегендай, къыв-рылды, къопукъ, кесик бир къач къара парчаны дагъларнынъ къара учурым-ларына пускюрди: ягъмур кельмекте эди.

(Дж. Дагъджы)

## **23-юнджи дерс**

### **СОЙДАШ АЗАЛЫ ДЖУМЛЕЛЕРДЕ УМУМИЙЛЕШТИРИДЖИ СЁЗЛЕР**

Сойдаш азаларнен берабер джумледе умумийлештириджи сёзлер де келе билирлер. Умумийлештириджи сёзлер джумленинъ сойдаш азаларынен бе-рабер бир сой суальге джевап берип, айны бир джумле азасы вазифесини беджерелер.

Умумийлештириджи сёзден сонъ эки нокъта (:) кьоюлып: Дагъда тюрлю тереклер осе: *чам, эмен, акъкъайын, тал, нарат, джевиз*.

Умумийлештириджи сёз сойдаш азалардан сонъ кельсе, ондан эвель тире (—) кьоюлып: *Койлюлер, курешчилер — эписи мейдангъа кельдилер*.

**88-иш.** Ашагъыда берильген сёзлернинъ эр бир такъымына умумийлештириджи сёз къойып, джумлелер тизинъиз.

1. Акъмесджит, Кефе, Кезлев, Ялта, Алушта.
2. Хыяр, согъан, къапыста, Морпатильджан, хавуч.
3. Оракъ, чалгъы, сюргюч, курек, тырнавуч, къазма.
4. Эренде, балта, кельпеден, чёкюч, бурав, пычкы.
5. Мелевше, пападие, акъбардакъ, ляле, къаранфиль.

**89-иш.** Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Сойдаш азалары» мевзусы боюнджа умумий малюмат беринъиз.

### Сойдаш азалы джумлелер

| Баш азалар                                                                                      | Экинджи дередже азалары                                                                             |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. Бир хаберге багълангъан сойдаш муптедалар.<br>2. Бир муптеданен багълангъан сойдаш хаберлер. | Бир къач тамамлайыджы, айырыджы, аллар бир сой суальге джевап бере ве бир джумле азасынен багълана. |

**90-иш.** Токътав ишаретлерини догъру къойып, нокъталар ерине сойдаш азаларыны тапып, джумлелерни язынъыз.

1. Яз татилинде мен бир къач языджыларнынъ эсерлерини окъудым: ..., ... .
2. Мектеп багъчасында тюрлю чечеклер осе: ..., ... .
3. Къырымда чокъ озенлер бар: ..., ... .
4. Къырым дагълары булардыр: ..., ... .
5. Бизим азбарда мейва тереклери осе: ..., ... .

## 24-юнджи дерс

### КИРИШ СЁЗЛЕР

◆ Эр эки тарафта берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер джумлеге насыл маналарны кьошалар? Бу сёзлер джумленинъ не еринде келелер?

|                            |                                           |
|----------------------------|-------------------------------------------|
| Тюневин биз корюшалмадыкъ. | <b>Афсус</b> , тюневин биз корюшалмадыкъ. |
| Бугунь кене барарым.       | Бугунь, <b>бельки</b> , кене барарым.     |
| О, акъшам келеджек.        | О, акъшам келеджек, <b>гъалиба</b> .      |

Къайд олунгъан сёзлер — кириш сёзлер.

Кириш сёзлер, окъугъанда, интонация ярдымынен къайд этилелер, языда исе — виргульнен. Кириш сёзлер джумленинъ башында, ортасында ве со-  
нъунда келе билелер.

**91-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Кириш сёзлерни интонациянен къайд этинъиз. Кириш сёзлер на-  
сыл маналарны ифаделейлер? Токътав ишаретлерининъ къоюлу-  
выны изаланъыз.

1. Эльбет, бу ишни ярынга азырлап оламам. 2. Мусафирлер, бельки, эвимизни тапып оламагъандырлар? 3. Чокъ языкъ, Эмир даа бир къач кунь деваланаджакъ. 4. Багъышланъыз, Меметни коръсем оламы? 5. Менимдже, бу — икяе дегиль, повесттир. 6. Бу китапны, замет олмаса, Эльмазгъа бер. 7. Бугунь фуртуна къопадажакъ, гъалиба. 8. Эр алгъа къаршы, къайыкъларны саильге чыкъарынъыз.

**92-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни, кириш сёз оларакъ, джумлелер ичинде къулланынъыз.

Эльбет, афсус, бельки, менимдже, биринджиден, бойлеликнен, шубесиз, замет олмаса, мумкюн олса, багъышланъыз, нетиджеде, ниает, эсасен.

### Кириш сёзлер ве бирикмелер ифаделеген маналары

| Ифаделеген маналары        | Мисаллер                                                                            |
|----------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|
| Эминлик                    | Эльбет, шубесиз, догърудан                                                          |
| Шубеленюв                  | Бельки, гъалиба, ола биле                                                           |
| Чешит дуйгъулар            | Чокъ языкъ, афсус, бахткъа къаршы                                                   |
| Фикир менбасы              | Занымджа, менимдже, сенинъдже, айткъанларына коре, малюм ки, белли олгъаны киби     |
| Айтылгъан фикирнинъ сырасы | Биринджиден, экинджиден, ниает, бойлеликнен, меселя, эвеля                          |
| Незакетлик                 | Багъышланъыз, риджа этем, замет олмаса, рухсет этинъиз, изин берсенъиз, мумкюн олса |



**93-иш.** Ашагъыда берильген кириш сёзлерни кёулланып, джумлелер уйдуруп, дефтерге язынъыз.

◆ Эльбет, гъалиба, менимдже, айткъанларына коре, малюм ки, ниает, меселя.

## 25-инджи дерс

### ХИТАП

◆ Джумлелерни окъунъыз.

1. «**Балалар**, мында келинъыз», — деди оджа.
2. «Келинъыз, **азиз балалар**, мында», — деди оджа.
3. «Мында келинъыз, **балалар**», — деди оджа.

◆ Оджа кимге хитап эте? Насыл сёзлернен оджа балаларгъа мураджаат эте?

Кимгедир мураджаат этип айтылгъан сёз я да сёз бирикмелерге хитап дейлер. Хитап джумленинъ башында, ортасында, сонъунда келе биле.

◆ Хитапнынъ язылувында кёюлгъан токътав ишаретлерине дикъкъат этинъиз!

**94-иш.** Джумлелерни окъунъыз. Хитапларны къайд этинъиз. Токътав ишаретлерини изаланъыз.

1. Эскендер, юрь китапханеге барайыкъ.
2. Мен сизге, эниште, ярдым этерим.
3. Саба шерифинъиз хайырлы олсун, къартана.
4. Ферузе, къайдени окъу.
5. Имтианларгъа азырланынъыз, талебелер.

Джумледе хитап виргульнен айырыла.

Эгер хитап джумле башында келип, эеджаннен айтылса, ондан сонъ нида ишарети кёюла.

Меселя:

1. **Амет**, шиирни эзберлединъми? (X, ...)?
2. Бу меселени, **Али**, сен анълатса. (... х, ...).
3. Кель, ярдым этейим санъа, **агъа**. (... х).
4. **Баба!** Догъгъан кунюнъ хайырлы олсун! (X! ...)!

**95-иш.** Берильген схемаларгъа эасланып, джумлелер уйдуруп язынъыз.

1. (X, ...).
2. (... х, ...)?
3. (X. ...)?
4. (... х)!

**96-иш.** Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Къыйметли достум санъа селям ёллайым.
2. Спортнен огърашынъыз балалар.
3. Бу шиирни Алим ифадели окъу.
4. Сизни Рефат Алиевич догъган кунюнъиз иле хайырлайым.

**97-иш.** Хитапнынъ ерини денъиштирип, джумлелерни кочюрип язынъыз.

Иш орьнеги: Фатиме, сен бугунъ китапханеге бараджакъсынъмы? Сен, Фатиме, бугунъ китапханеге бараджакъсынъмы? Сен бугунъ китапханеге бараджакъсынъмы, Фатиме?

Сервер, сен шимди насыл китап окъуйсынъ?

Мектюбинъиз ичюн, Энвер Аблязович, сизге тешеккур бильдирем.

Мен эвге бир афтадан сонъ къайтаджагъым, агъа.

**98-иш.** Окъунъыз. Къайсы джумлелерде къайд олунгъан сёзлер хитап олып келе, къаерде исе — муптеда?

1. **Бекир** икяени ифадели окъуй. **Бекир**, икяени догъру окъу. 2. Ярын **Мемет** эмджем Акъяргъа бараджакъ. Ярын, **Мемет** эмдже, сиз Акъяргъа бараджакъсынъыз. 3. Бугунъ, **талебелер**, циркке бараджакъмыз. Бугунъ **талебелер** циркке бараджакълар. 4. **Джафер** агъасына мектюп язды. **Джафер**, агъанъа мектюп яз!

**99-иш.** Берильген сёзлерни уйдургъан джумлелеринъизде, хитап оларакъ, къулланынъыз.

Къыйметли достларым, яшлар, севимли къызлар, йигитлер, азиз догъмушларым.

**100-иш.** «Агъама ордугъа мектюп» серлевалы метин язынъыз. Мектюбинъизде хитапларны къулланынъыз. Токътав ишаретлерининъ имлясына эмиет беринъиз.

## 26-нджы дерс

### НУТУКЪ ТИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### МЕКТЮП ЯЗУВ ТЕРТИБИ

Мектюп инсаннынъ белли бир иджадыдыр. Мектюплер чешит тюрлю олар: ишнен багълы мектюплер, достунъа, догъмушынъа язылгъан мектюплер, хайырлав мектюплери, газетагъа ёлланылгъан мектюплер.

Мектюп учъ къысымдан ибарет ола.

**Кириш сёз:** незакетли шекильде язылгъан хитап, мураджаатлар.

Месея: *Кыйметли достум! Азиз сыныфдашлар! Урьметли оджам! Сайгъылы догъмушлар!*

**Эсас кыйсым:** мектюпнинъ мундериджеси;

**Нетиджелев** кыйсымы незакет ибарелеринден ибарет ола: сагълыкънен къалынъыз; селям айтынъыз; сайгъы ве урьмет иле; эллеринъизни опип къалыджы, ... .

## Мектюпни язув къаиделери

1. Мектюп, тизим джеэттен, саде, мундеридже боюнджа, самимий шекильде язылмалы.

2. Мектюбинъизде хош, меракълы вакъиалар акъкъында язынъыз. Мектюпнинъ метини ифадели ве джанлы олмалы.

3. Алгъан мектюплерге мытлакъа джевап бермек керек.

4. Башкъаларнынъ мектюплерини окъумакъ олмай.

5. Мектюп алгъан ве язгъан адамларнынъ адреслери конвертте догъру, анълайышылы, шекильде язылмалы. Конвертнинъ сол тарафында озюньизнинъ адынъыз, сой адынъыз, яшагъан сокъагъынъыз, эв номерасы, коюнъиз, районынъыз, джумхуриетинъиз языла, почта индекси белгилене. Сагъ тарафта исе мектюп алыджынынъ ады, сой ады, яшагъан сокъагъы, эв номерасы, кою, районы, джумхуриети языла, почта индекси белгилене.

**101-иш.** Ашагъыдаки мураджаатларны дикъкъатнен динъленъиз. Оларны язгъан мектюплеринъизде насыл ишлетмек кереклигини тасавур этинъиз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Азиз достум! Бизим генч достларымыз! Мераба, Энвер! Азиз койдешим. Кыйметли агъам! Урьметли Сафие апте!

**102-иш.** Ашагъыда берильген мектюпни окъунъыз. О, насыл дуйгъуларнен язылгъан? Къач кыйсымдан ибарет?

«Гедже тюшюмде, кунъдюз эсимде, башымнынъ таджы, гонълюмнинъ иляджы, дердимнинъ дерманы, къуванчымнынъ ферманы, агъачымнынъ гулю, далымнынъ бульбули, ерде изим, кокте йылдызым Момине эсапыма чокъ-чокъ селямлар идуп, хатыр-шерифини суаль идерим. Ве бабам Темирша эфендиге чокътан-чокъ селямлар идуп, ал-хатыр шерифлерини истифсар идерек, эллеринден оперим. Ве куръпе къозуларым Айше иле Эсманынъ козь-чиклеринден опип, меним бу дженктен сагъ-селямет эвге къайтып бармакълыгъым ичюн, танъриден гедже-кунъдюз дуа этип истемениъизни риджа этем...»

(М. Нузет)

◆ Метинни окъунъыз ве берильген мевзулардан бирини сайлап (достунъызгъа, догъмушларнъызгъа, ордудаки агъанъызгъа ве иляхре) мектюп язынъыз.

**103-иш.** Ашагъыдаки ресимге бакъып, «Достума мектюп» серлевалы метин язынъыз. Мектюбинъизде мектеп багъчасында чалышкъанынъызны тарифленъиз.



## **27-нджи дерс**

### **АДИЙ ДЖУМЛЕ**

(умумийлештириджи ве текрарлав)

**104-иш.** Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Макъсадына коре джумлелер насыл чешитте олалар? Нокъта, суаль ве нида ишаретлери насыл вазифени беджерелер?
2. Адий ве муреккеп джумлелернинъ фаркъыны анълатынъыз.
3. Муптеда джумледе насыл суальге джевап берир?
4. Хабер джумледе нени бильдирир?
5. Джумленинъ экинджи дередже азалары насыл азаларны иза этелер?
6. Айырыджы насыл суаллерге джевап бере, насыл сёз чешитлерине багъланып келир?
7. Тамамлайыджы насыл суаллерге джевап берир?
8. Ал насыл суаллерге джевап берир, нени бильдирир?



## Адий джумленинъ синтактик талиль тертиби

1. Джумленинъ макъсадына коре чешитини бельгилемек; нида джумлесини къайд этмек.
2. Джумленинъ грамматик негизини тапмакъ.
3. Джумленинъ, экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре, чешитини бельгилемек.
4. Экинджи дередже азаларыны къайд этмек (эгер олса).
5. Сойдаш азаларны къайд этмек (эгер олса).
6. Хитапны бельгилемек (эгер олса).
7. Кириш сёзлерни къайд этмек (эгер олса).

## Талиль орьнеги

*Кунеш сыджакъ шавлелеринен орталыкъны амансыз куйдюре.* (Ю. Болат) Агъзавий талиль: макъсадына коре бу — икяе джумлеси. Джумленинъ грамматик негизи — *кунеш (муптеда), куйдюре (хабер)*. Джумле теркибинде экинджи дередже азалары бар, демек, бу — кениш джумле.

*Куйдюре (насыл тарзда?) амансыз — ал.*

*Куйдюре (нени?) орталыкъны — тамамлайыджы.*

*Куйдюре (ненен?) шавлелеринен — тамамлайыджы.*

*Шавлелери (насыл?) сыджакъ — айырыджы.*

### Язма талиль

Кунеш сыджакъ шавлелеринен орталыкъны амансыз куйдюре. (Ю. Болат)

**105-иш.** Метинни окъунъыз. Эки баш азасы олгъан джумлелерни тапып, кочюринъиз. Баш азаларны къайд этинъиз.

...Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы зиясыны денъиштирген. Узакътан мунарлангъан тюзлюкке келип къошулгъан.

Джемай ызаннынъ башына кельди. Онынъ башы къаранлыкъта талдаланып къарышкъан эди. Санки сонъсузлыкъкъа узанып кеткендайын, тура.

Кокман мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланды. Оларны абдыратыр тарзда силькиндирди. Ызан ичини бойдан-бойгъа акътарып чыкъмакъны озь устуне алгъан эди.

(Джафер Гъафар)

**106-иш.** Ашагъыда берильген метинни кочюрип, джумленинъ баш ве экинджи дередже азалары насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъиз.

...Сериндже бир ель эсе. Кунеш йылтырай, амма сыджагъы чокъ дуолмай. Яз дюньянен сагълыкълашты.





Кузьбабай, таягыны саллап, келеята. Ешилликлернинъ чырайы денъишти. Къаршыдаки буюк дагъларнынъ япракълары сызлангъан, аллангъан, пуллангъан.

(А. Одабаш)

**107-иш.** Шиирни окъуп, къайд олунгъан сёзлернинъ насыл джумле азасы олгъаныны талиль этинъиз.

Булутлар, булутлар!  
**Ольмек** истейим,  
Ольген сонъ, **коклерде**

**Кульмек** истейим!  
**Алынъыз**, кетейик  
**дерьялар** четине,  
Къарайыкъ **якъындан**  
Чолпаннынъ бетине!  
(Б. Чобан-заде)



**108-иш.** Ашагъыдаки кениш олмагъан джумлелерни экинджи дередже азаларнен кенишлетинъиз.

1. Кузь кельди.
2. Къушлар учып кетти.
3. Авалар сувуды.
4. Япракълар сарарды.

**109-иш.** Метинни кочюрип, адий джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Мартнынъ йигирми биринджи кунюнде ер юзюнде кунъдюз иле гедже мусавий дереджеге келелер. Дюнъянынъ бир ягъында он эки саат айдынлыкъ, дигер ягъында он эки саат къаранлыкъ уком сюре. Шиддетли кыш бите. Летафетли баарь башлай.

Кунеш зияларынынъ кучю арта. Къар йымшай. Эв сачакъларындан саркъып тургъан буз сыргъалары ирип, суву ерге тамгъанда, торгъайлар онынъ астында ювуналар. Рутубетли занларда экинлер ешере. Бостанджы себзеват ишине тутуна.

(Ш. Алядин)

## 28-инджи дерс

### КОЧЮРИЛЬМЕ ЛАФ

Сейлейиджи биревнинъ нуткъуны денъиштирмезден, айны озюни айта биле.

Месея: Алим: «Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам», — деди.

**Бу джумледе кочюрильме лаф бар:** «Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам».

Алим деди — **муэллифнинъ сёзю.**

**110-иш.** Метинни ифадели окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумледе кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этинъиз.

Шевкет агъа мында яшай. Биз Аметнен кимерде онъа киремиз, лакъырды этемиз, кенъешемиз. Биз экимиз де онынъ шегиртлери эдик.

Иш вакътында оннен лаф этмек олмай. «Бакъ, огрен», — деп ташлай о, кыскъадан, озю исе эп моторны къарыштыра. Онынъ озю шойле: «Эгер киши бир дакъикъа вакътыны бош кечирсе биле, кене омюри бою япаджакъ шейнинъ сонъуна чыкъалмаз», — дей.

(Э. Амит)

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель:

*Энвер деди: «Мен бешинджи сыныфта окъуйым».*

Кочюрильме лафтан сонъ:

*«Мен бешинджи сыныфта окъуйым», — деди Энвер.*

Кочюрильме лафнынъ ортасында келе билир:  
*«Мен, — деди Энвер, — бешинджи сыныфта окъуйым».*

Кочюрильме лафлы джумледе кьоюлган токътар ишаретлерине эмиет беринъиз!

**111-иш.** Метинни окъунъыз. Муэллиф сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерини бельгиленъиз. Токътар ишаретлерининъ кьоюлувыны изаланъыз.



Чомайнынъ, дёрт киши йыкъкъан сонъ, токътармагъа, курештен чекильмеге акъкъы бар эди, лякин мырза онъа бакъмады.

Чомайнынъ куреш аркъадашлары, чапып келип, Чомайны, мырзанынъ элинден алмакъчюн, чеккеледилер: «Болмаз, болмаз; йигит учевни йыкъса раатланыр; дёртевини йыкъса даа да раатланыр. Курештирмеймиз», — дейлер. Чомайны тарталар.

Эр кес къычыра, эр кес багъыра. Мырзагъа: «Бу инсанлыкъ дегиль, Чомайны быракъ!» — деп эмир этелер.

Атта юкъары якълылар озылери де бунъа кьошулалар, олар да мырзанынъ Чомайдан эль чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акъайлыкъ дегиль», — дейлер.

Бунъа Джеппар акъай да къарыша: «Олмаз, олмаз, быракъ, мырза, йигит раатлансын!» — дей.

Лякин Чомай бутюн бу гурюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере, эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъасынен курешмесем биле, Джан Али мырзанен куреширим. Мен бу мырзанен курешмеге чокътан берли фырдат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракъынъыз, курешейим...», — дей.

Халкъ Чомайнынъ къызганыны дуйды. «Аферин йигит, бар, куреш, йигит. Ойле исе, биз къарышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

(У. Ипчи)

**112-иш.** Токътав ишаретлерини къойып, метинни кочюрип язынъыз.

Денъиз устюне гедже къаранлыгъы чёке башлады. Толкъунлар юкъусырап, ялыгъа акъырын-акъырын урулалар.

Гедже дей Керим Мустафа. Онынъ сесинде тюшюндже сезиле. Кунеш ял алмагъа кетмекте. Денъиз устю батаяткъан кунешнинъ нурларында чайкъала.

Кунеш ял алмагъа истей деп текрарлай къарт. Онынъ батаяткъаныны ве хусусан догъаяткъаныны корьмек не къадар бахт!

(А. Адиль)

## 29-ынджы дерс

### МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ

◆ Эр эки тарафта язылгъан джумлелерни окъунъыз. Оларнынъ грамматик негизлерини тапынъыз. Эр бир джумледе къач грамматик негиз бар?

Къатты сувукълар олды.  
Пек чокъларнынъ инджир  
тереклери сувукътан гъайып  
олды.

(Дж. Аметов)

Шу йылы къар номай ягъды. Шу  
йылы къар номай ягъды, эм де къатты  
сувукълар олды, пек чокъларнынъ  
инджир тереклери сувукътан гъайып  
олды

**Муреккеп джумле** эки я экиден зияде адий джумлелерден ибарет.  
Муреккеп джумлени тешкиль эткен джумлелер манаджа ве интонациянен озъара багълылар.

**113-иш.** Метинни окъунъыз. Эки ве экиден зияде грамматик негизлерден ибарет олгъан джумлелерни сечип кочюринъыз.

Къач куньлер олюм алында, эссиз яткъан Эреджеп бугунъ озюне кельди, Якъуб ве онынъ къарысы Сакине, Эреджепчикни олюмден къуртармакъ ичюн, нелер-нелер япмадылар! Ниает, оны эджель панджасындан чекип алдылар. Шимди Сакине бир фильджан сют ичине эки къаве къашыкъ бал къойып къарыштырды, оны Эреджепчикке ичирди.

Якъуб, дженк башлангъан сонъ, кеманесини элине алмагъан эди. Бугунъ о, Эреджепчикнинъ сагъ къалгъанына къуванып, тым-тымны чалды. Озюне не олгъаныны да анълап оламагъан бала, кемане сесини эшиткенинен, дженкни, анасынынъ ольдюрильгенини, балачыкълар эвиндеки кроват тюбюнде Къараманнен берабер яткъаныны, чеккен бутюн азапларыны тюш беллеп, къуванды. Амма бираз даа озюне кельген сонъ, буларнынъ эписи тюш олмагъаныны анълады.

(Р. Алиев)

Адий джумлелер муреккеп джумледе интонация ве багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер. Языда муреккеп джумле теркибиндеки адий джумлелер бири биринден виргульнен айырылалар.

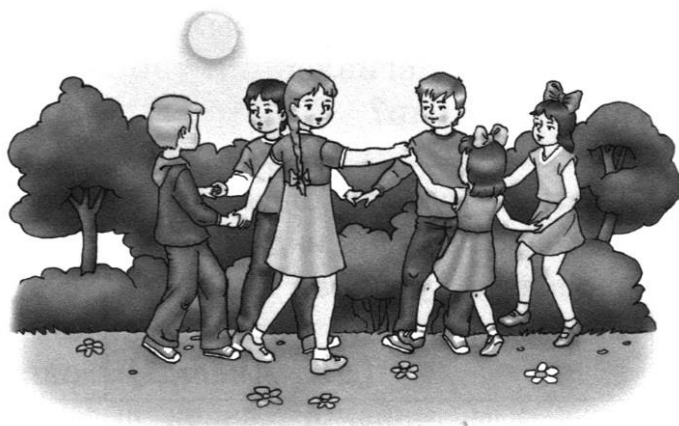
Кунъ батты, денъизде рузгяр котерильди.

Кунъ батты, ве денъизде рузгяр котерильди.

**114-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ грамматик негизлерини бельгиленъиз.

Мен бир бааръ ельчигим,  
Хоштан-хош гонъюльчигим.  
Юреклерге зевкъ берем,  
Юзьни сыйпар эльчигим.

Гуль-чечекнинъ янагъын  
Опе назик дудагъым,  
Балаларнынъ юзюни  
Сыйпамакътыр мурадым.



Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер арасында *ве, эм, амма, лякин, чюнки, исе, ёкъса, ки, я да, да (де)*, не багълайыджылардан бири ишлетилир.

**115-иш.** Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, схемаларыны сызынъыз.

Шу йылы къар номай ягъды, эм де къатты сувукълар олды, пек чокъларнынъ инджир тереклери бузлап, гъайып олды. Шай олса да, ойле терен ягъгъан къарлар мында койлюлерни севиндире эдилер, чюнки юзюм кутюклери кышта къар сувуна тойсалар, бир даа сувгъа ихтиядж олмай, берекет яхшы ола тургъан.



Бузлагъан инджир тереклеринде филислер пейда олды, олар, юзюм ас-масы киби, пек чабик осе ве экинджи йылы кене де берекет берелер.

(Дж. Аметов)

**116-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни девам этип, муреккеп джумлелер язынъыз.

1. Кузь кельди, ве ... 2. Денъиз далгъалана, ве ... 3. Саба ачылды, ... исе ... 4. Кунь чыкъты, лякин ... 5. Тюневин Эмин хасталангъаны ичюн, ... 6. Къышта къар номай ягъды, онынъ ичюн ... 7. Мен тюневин китапханаге барып оламадым, чюнки ... 8. Ава ачылды, амма ...

**117-иш.** «Севимли анам» серлевалы метин язынъыз. Метинде сойдаш азалы, хитапнен кельген адий джумлелерни ве муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

## **30-ынджы дерс**

### **МУРЕККЕП ДЖУМЛЕНИНЪ СИНТАКТИК ТАЛИЛИ**

#### **Муреккеп джумлени ашагъыдаки тертипте талиль этмели**

1. Макъсадына коре джумленинъ чешитини бельгилемек.
2. Муреккеп джумле теркибинде олгъан адий джумлелернинъ сайысыны косьтермек.
3. Адий джумлелер муреккеп джумле ичинде насыл багъ васталарынен бирлешкенини анълатмакъ (интонация, багълайыджылар).
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.

#### **Агъзавий талиль орьнеги**

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сёнди, ве койнинъ эр бир звине къою къаранлыкъ кирди. (Дж. Гъафар)

Бу — икяе джумлеси, учъ адий джумледен ибарет. Биринджи джумледе грамматик негиз—яры гедже якъынлашты, экинджисинде — ышыкълары сёнди, учюнджисинде — къаранлыкъ кирди. Биринджи ве экинджи джумле интонация ярдымынен багълангъан, экинджи ве учюнджилери ве багълайыджысынен.

#### **Язма шекильде талиль орьнеги**

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сёнди, ве койнинъ эр бир звине къою къаранлыкъ кирди. (Дж. Гъафар)

(1), (2), ве (3).

**118-иш.** Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, агъзавий талиль этинъиз.

 Кунеш алтын нурларыны сепе-сепе, къыр артына янтайды. Зийнеддин эфенди къайсы терегининъ тюбуне отурды, козь алмадан, онынъ эп узанмакъта олгъан кольгесине бакъты.

Къайсы терегининъ кольгеси бираз даа узанды. Зийнеддин эфендининъ тюшюнджелери де узана берип, генчлик чагъына барып етти, о заманлары корип кечиргенлери, джанлы левхалар киби, козьлери алдындан кечтилер.

...Ильк баарьде отъкериле тургъан дервизаларда о, балабан бир бугъаны сыртына юклея, джеми джемаатны тааджипте къалдыра эди. Шунынъ ичюн де халкъ арасында онынъ лагъабы «Бугъакотерен» олып къалгъан эди. Лякин Зийнеддин эфенди тек бир кучъ-къуветинен мешур дегиль эди, аш ашамагъа кельгенде де ич бир бугъадан артта къалмай эди. Ашны къашыкънен дегиль, чёмючнен ялмап-юта эди. Сырасы тюшип, о, емиш терегине чыкъса, къоджаман теректе япракътан башкъа ич бир шей къалмай эди.

*(Ю. Болат)*

**119-иш.** Ашагъыда берильген схемаларгъа бакъып, муреккеп джумлелер уйдурьп, дефтеринъизге язынъыз.

(1), (2), (3)! (1), лякин (2), ве (3)!

(1), чюнки (2). (1), исе (2).

**120-иш.** Метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

 ...Къыз хош, назик сеси иле йигитке дарги тилинде бир шейлер даа анълатты, бир шейлер даа исбат этер экен, явлукъ астындаки ири ве сыджакъ козьлер Караевке гизлиден эки-учь дефа кескин назарлар аттылар.

Къыз даргидже не айтты? Дагълы не джевап берди? Незир анъламады.

Сонъ киши атыны кери чевирди, бир аягъыны котергендже, лыкъ этип эгер устуне тюшти. Зенгиге токъунмады. Незир шинелини чыкъарды, эгерге багъламакъ истеди, ёлдашы башыны терсине саллады. «Керекмей... дере боюнда туфан», — деген манада ишмар этти. Караев таби олды, чюнки эгер кичкене ве ортасы батыкъ эди.

*(Ш. Алядин)*

**121-иш.** Берильген схемагъа бакъып, муреккеп джумлелер уйдурьнъыз ве дефтерге язынъыз.

(1), амма (2). (1), онынъ ичюн (2).

## 31-инджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НЕЗАКЕТ ИБАРЕЛЕРИ

Къырымтатар тилинде, башкъа тиллерде олгъаны киби, селямлашмакъ, сагълыкълашмакъ, риджа, хайырлавны ифаделемек ичюн махсус сёз ве сёз бирикмелери бар. Меселя, селямлашув ибарелерине ашагъыдаки сёзлер ве сёз бирикмелери кирелер:

*Селям алейкум. Мерабанъыз. Селям. Саба шерифинъиз хайырлы олсун. Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун.*

Бу сёз бирикмелери — **незакет ибарелери**.

◆ Дикъкъатнен окъунъыз ве хатыранъызда тутунъыз!

| Селямлашув<br>ибарелери          | Джевапланув<br>ибарелери          | Къулланылувы                                                          |
|----------------------------------|-----------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| Селям алейкум!                   | Алейкум селям!                    | Эр бир вазияте, эсасен, эсли-башлы адамларгъа мураджаатта къулланыла. |
| Мерабанъыз!                      | Мераба. Хош кельдинъ!             | Акърандашлар озъара селямлашкъанда.                                   |
| Саба шерифинъиз хайырлы олсун!   | Сизге де шай олсун!               | Саба корюшкенде.                                                      |
| Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун! | Сагъ олунъыз. Сизге де шай олсун! | Акъшам корюшкенде                                                     |
| Селям!                           | Селям!                            | Эсасен, яшлар озъара селямлашкъанда, къулланыла                       |

**Незакет ибарелерине даа бойле бирикмелер кире: Сагълыгъынъыз насыл? Сагъ-селяметсизми? Не бар, не ёкъ? Не хаберлер бар? Ишлеринъиз насыл?**

**122-иш.** Диалогларны окъунъыз. Незакет ибарелерини къайд этинъиз.

— Селям алейкум, Зекие ала. Сагъ-селяметсизми? Ишлеринъиз яхшымы? Абляз агъанынъ сагълыгъы яхшымы?

— Алейкум селям, Рустем. Аллагъа чокъ шукюр, ишлеримиз, сагълыгъымыз бир къарар. Озюнден сорамамы.

— Мераба, Азиз. Ишлеринъ насыл? Сагълыгъынъ яхшымы?

— Мераба, Эльдар. Сагъ ол, меним ишлерим, сагълыгъым гузель. Сенде не бар, не ёкъ? Мектепте ишлеринъ, окъушынъ яхшымы?

— Саба шерифинъиз хайырлы олсун, Фатма бита. Яхшы юкълап турдынъизмы. Сагълыгъынъиз насыл? Корьген тюшлеринъиз хайыргъа олсун.

— Санъа да шай олсун, балам.

**123-иш.** «Эдебият дерсинде» серлевалы диалог уйдурынъыз. Оджа иле талебе арасында эдебияттан кечирильген суаль-джевап шеклинде диалог тизинъиз.

**124-иш.** Ашагъыда берильген ибарелернинъ джевапларыны язынъыз. Бу ибарелер ярдымынен диалог тизип, дефтерге язынъыз Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Саба шерифинъиз хайырлы олсун! — ...

Аш татлы олсун! — ...

Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун! — ...

## **32-нджи дерс**

### **СИНТАКСИСНИ УМУМИЙЛЕШТИРЮВ ВЕ ТЕКРАРЛАВ**

**Суаллерге джевап беринъиз.**

1. Синтаксис нени огрене?
2. Сёз бирикмелери насыл сёзлерден ибарет олурлар?
3. Джумле бу недир?
4. Адий ве муреккеп джумлелернинъ фаркъларыны анълатынъыз.
5. Насыл джумле азаларына сойдаш азалар дерлер? Мисаллер кетиринъиз.
6. Языда хитап насыл къайд этиле?
7. Кириш сёзлер насыл къайд олуналар?

8. Муреккеп джумле теркибинде кельген адий джумлелер озъара насыл васталарнен багълана билирлер?

9. Кочюрильме лаф акъкъында не билесинъыз? Языда къонушма насыл косьтериле?

**125-иш.** Берильген исимлерге уйгъун кельген сыфатлар къошып, сёз бирикмелери тизинъыз.

Абиде, алет, манзара, джедвель, эшья, ребер, кезинти, чанта, чокъракъ, эмек, юрт, шурет.

◆ Бир къач сёз бирикмени джумлелер ичинде къулланынъыз.

**126-иш.** Ашагъыда берильген орьнекке бакъып, сёз бирикмелерини денъиштирип язынъыз.

**Иш орьнеги:** Кой багъчасы — койнинъ багъчасы.

Шеэр меркези; икяе муэллифи; шиир язгъан адам; мектеп талебеси; хастахане бинасы; кой эалиси; байрам башланмасы; аякъмашна копчеги; бала опъкеси.

**127-иш.** Берильген схемаларгъа бакъып, муреккеп джумлелер уйдуруп язынъыз.

(1), (2), амма (3).

(1), (2), лякин (3)!

(1), онынъ ичюн (2).

Не (1), не (2).

**128-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

Севинч не къадар хош, кедер, не къадар терен олса-олсун, эписи кечип-кете, юректен силينه биле.

Аят инсанны, озюнинъ даимьетсизлигинен тааджиПЛендире, адамгъа де сытыкъ чырайнен бакъа, де охшайыджы чере иле кулюмсирей. Охшайыджы чере иле сийрек бакъа. Чауш исе эвинде севинч даимий олгъаныны истей, ве севинчни къорчалай.

(Ш. Алядин)



## 33-юнджи дерс

### СЕС ВЕ АРИФ

Бизим нуткъумыз агъзавий я да язма шекильде ола биле.

Лакъырды эткенде, биз агъыз нуткъуны къулланамыз. Язгъанда — язма нуткъундан файдаланамыз.

Агъыз нуткъуны биз эшите ве айтамыз, чюнки о, сёзлерден ибарет, сёзлер исе, сеслерден асыл ола.

Язма нуткъуны корьмек, язмакъ ве окъумакъ мумкюн, чюнки сеслер языда арифлер иле ифаделенирлер. Сеслерни биз эшите ве айтамыз. Арифлерни — коре ве язамыз.

#### Суаллерге джевап беринъиз.

1. Лакъырды эткенде, биз насыл нутукъны къулланамыз? Язгъанда насыл нутукъны къулланамыз?

2. Сеслер языда ненен ифаделенелер?

3. Биз нени эшите ве айтамыз?

4. Биз нени коре ве язамыз?

Эр бир ариф белли сесни ифаделей (йымшакълыкъ ве къаттылыкъ ишаретлеринден гъайры).

Базы бир арифлер бир къач сес бирикмесини бильдирир: **е** (й + э), **ё** (й + о), **ю** (й + у), **я** (й + а).

Эки бельги бирикмеси бир ариф ве бир сесни бильдирир: **дж**, **гъ**, **къ**, **нъ**.

**129-иш.** Сёзлерде олгъан ариф ве сеслернинъ сайысыны белгилентъиз.

Ягъмур, еллер, къар, бурчакъ, аяз, къырав, яшын, чёллер, савурмакъ, къаранлыкъ, тарла, ёлламакъ, дагълар.

### Элифбе

Къырымтатар тилинде олгъан арифлер, белли бир тертипте ерлешип, элифбени тешкиль этелер.

**Элифбе** — тильде олгъан ариф ве бельгилернинъ белли бир тертипте ерлешмеси.

Къырымтатар тилинде **37 ариф бар**. Бундан **35 данеси** сес ифаделейлер, **2 данеси** (ь — йымшакълыкъ ве ъ — къаттылыкъ ишаретлери) сес бильдирмейлер.

Элифбе сырасы лугъатлар ве чешит джедвеллерни тизгенде къулланыла.

|                                   |                |                  |                                    |                  |                |                  |                |                |                |                |
|-----------------------------------|----------------|------------------|------------------------------------|------------------|----------------|------------------|----------------|----------------|----------------|----------------|
| <b>А</b><br>а                     | <b>Б</b><br>бэ | <b>В</b><br>вэ   | <b>Г</b><br>гэ                     | <b>Гъ</b><br>гъы | <b>Д</b><br>дэ | <b>Е</b><br>е    | <b>Ё</b><br>ё  | <b>Ж</b><br>жэ | <b>З</b><br>зэ | <b>И</b><br>и  |
| <b>Й</b><br>йы                    | <b>К</b><br>ка | <b>Къ</b><br>къы | <b>Л</b><br>эль                    | <b>М</b><br>эм   | <b>Н</b><br>эн | <b>Нъ</b><br>энъ | <b>О</b><br>о  | <b>П</b><br>пе | <b>Р</b><br>эр | <b>С</b><br>эс |
| <b>Т</b><br>т                     | <b>У</b><br>у  | <b>Ф</b><br>эф   | <b>Х</b><br>ха                     | <b>Ц</b><br>це   | <b>Ч</b><br>чэ | <b>Дж</b><br>дж  | <b>Ш</b><br>ша | <b>Щ</b><br>ща |                |                |
| <b>Ъ</b><br>къаттылыкъ<br>ишарети | <b>Ы</b><br>ы  |                  | <b>Ь</b><br>йымшакълыкъ<br>ишарети |                  | <b>Э</b><br>э  |                  | <b>Ю</b><br>ю  | <b>Я</b><br>я  |                |                |

**130-иш.** Сёзлерни окъунъыз. Ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгиленъыз. Бу сёзлер бири биринден насыл фаркъланалар?

|              |              |
|--------------|--------------|
| къол — голь  | тон — кунь   |
| тол — тёлъ   | оз — озъ     |
| сен — сель   | бара — баарь |
| озды — узыди | тен — тель   |
| туз — кузь   | тур — гурь   |
| чул — чёлъ   | ал — эль     |
| кес — кель   |              |

**131-иш.** Тапмаджаларны кочюрип, эзберленъыз. Эки бельги бирикмесинен бильдирильген арифлерни къайд этинъыз.

|                                                                                                 |                                                                         |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|
| Акътыр тарласы,<br>Къарадыр йымыртасы,<br>Эльнен экилир,<br>Тильнен джыйылыр.<br>(Язы, арифлер) | Менде де бар, сенде де бар<br>Инсанда да бар, адамда ёкъ.<br>(«Н» ариф) |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|

**132-иш.** Сыныфдашларыньызнынъ джедвелини элифбе тертибинде языньыз. Джедвель тизгенде, биринджи, экинджи, учюнджи ве башкъа арифлернинъ тертибини де назаргъа алынъыз.

**133-иш.** Языджы ве шаирлернинъ сой адларыны элифбе тертибинде язынъыз.

Чобан-заде Б., Гаспралы И., Болат Ю., Дерменджи А., Булгъанакълы Гь., Мамбет Б., Шакир-Али Я., Селим Ш., Эдемова У., Герайбай А., Алим А., Черкез Али, Фазыл Р., Одабаш А., Шемь-заде Э., Къадыр Ы.

**134-иш.** Къырым кой ве шеэрлерининъ адларыны элифбе тертибинде язынъыз.

Къарасувбазар, Тавбадракъ, Кефе, Гаспра, Багъчасарай, Акъяр, Акъмесджит, Ускут, Къояш, Булгъанакъ, Алушта, Демирджи, Тавдаир, Ялта, Коккозь, Эски Къырым, Чоткъара, Судакъ, Саки, Корьбек, Буюк Озен, Бешкъурткъа.

◆ Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

## 34-юнджи дерс

### НУТУКЪ СЕСЛЕРИ. СОЗУКЪ ВЕ ТУТУКЪ СЕСЛЕР

#### Бильгилерни текрарланъыз

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Бир сеснинъ денъишюви сёзнинъ манасына насыл тесир эте?

аза — аса

ода — ада

алды — алты

джам — чам

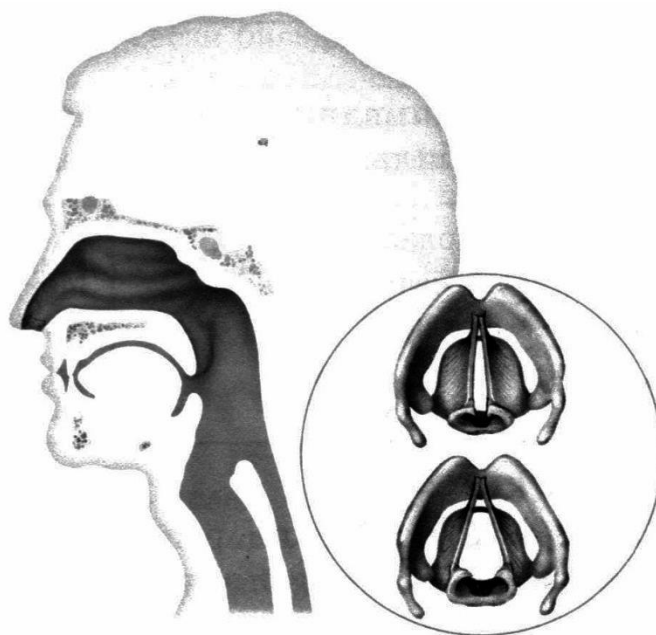
дерт — дёрт

озюм — юзюм

◆ Бу сёзлерни теляффуз эткенде, насыл мучелер иштирак эте?

Инсаннынъ тили сёзлерден асыл ола. Сес сёзнинъ энъ уфакъ къысмыдыр. Нутукътаки сеслернинъ пейда олувында ашагъыдаки сёйлев мучелери иштирак эте.

1. Бурун бошлугъы
2. Дудакълар
3. Тишлер
4. Къатты танълай
5. Йымшакъ танълай
6. Тильнинъ огъ къысмы
7. Тильнинъ ортасы
8. Тильнинъ арт къысмы
9. Уфакъ тиль
10. Богъаз
11. Терен тиль арты



◆ Ашагъыдаки сёзлерни сес чыкъарып окъунъыз. Эр бир арифнинъ теляффузында насыл сес мучелери иштирак эткенини бельгиленъиз.

◆ Къайсы арифлерни окъугъанда сеслер созулып агъыздан кедерсиз чыкъа?

◆ Къайсы арифлерни окъугъанда ава акъымы агъыз бошлугъында маниаларгъа огърай?

|         |         |
|---------|---------|
| ава     | багъ    |
| седа    | узун    |
| гонъюль | яхшы    |
| сёзлер  | фукъаре |

Давуш ве шувултынынъ иштирак эткен дереджесине коре, къырымтатар тилиндеки сеслер эки чешитте олалар: созукъ ве тутукъ.

Созукъ сеслерни теляффуз эткенде, давуш иштирак эте. Акъ джигерден чыккъан ава акъымы маниагъа огърамай, кедерсиз чыкъа.

Тутукъ сеслерни теляффуз эткенде исе, шувулты я да давушнен шувулты иштирак эте. Созукъ сеслер языда 10 арифнен, тутукъ сеслер 25 арифнен ифаделенелер.

### Сес ве арифлернинъ джедвели

| Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер | Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер                                            | Сес ифаделеменген арифлер                         |
|------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------|
| а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я       | б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ | ь (йымшакълыкъ ишарети)<br>ъ (къаттылыкъ ишарети) |

**135-иш.** Ашагъыда берильген тапмаджаларны язынъыз. Созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни бир сызыкънен, тутукъларны эки сызыкънен, сес бильдирмеген арифлерни далгъалы сызыкънен бельгиленъиз.

Эр кунъ юрер,  
Еринден кочъмез.  
Къулагъыны бурсам, джанлана,  
Копчеклери айлана,  
Акъсыргъанда къайнана,  
Келин-киев уяна.



**136-иш.** Элифбе тертибинде эр бир арифнен башлангъан сёзлер азынъыз. Къайсы бир арифлер сёз башында кельмез?

**137-иш.** Кроссвордны толдурынъыз.

|   |  |  |  |   |      |  |  |  |  |
|---|--|--|--|---|------|--|--|--|--|
|   |  |  |  |   | 1 с  |  |  |  |  |
|   |  |  |  |   | 2 о  |  |  |  |  |
| 3 |  |  |  |   | з    |  |  |  |  |
|   |  |  |  | 4 | у    |  |  |  |  |
|   |  |  |  |   | 5 къ |  |  |  |  |

1. Кошеде тымыр-тымыр,  
Кимдир экен бу ишкир?
2. Бир кичкене метийчик,  
Ичи толъ тетийчик.
3. Гедже бакъсам, кок толгъан,  
Саба бакъсам, ёкъ олгъан.
4. Озю тура, озю отура.
5. Деде, сагъынып кельген,  
Беяз тонгъа бурюнген.

**138-иш.** «Сыныф одамыз» серлевалы тариф метинини азынъыз.

**139-иш.** Метинни кочюрип азынъыз. Созукъ сес бильдирген арифни бир сызыкънен, тутукъ сес ифаделеген арифни эки сызыкънен бельгиленъыз.

Мавы козь денъизге бакъсанъ, кунешнинъ зиясындан козюнь къамаша. Къашан далгъалар чакъылларнынъ устюнден чапкъалап, ялыгъа чыкъа ве, эр бир ташчыкънынъ устюнде бирер кичичик кунеш къалдырып, артларына къачалар. Серинден ельчик эсе.

(Э. Амит)



## 35-инджи дерс

### СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

◆ Ашагъыда берильген арифлерни окъунъыз. Созукъ сеслернинъ теляффуз этилюв хусусиетлерини козетинъыз: бу сеслерни айткъанда, ава акъымы насыл чыкъа? Оларнынъ теляффузында насыл сес мучелери иштирак эте?

**а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я**

Созукъ сеслерни ифаделеген 10 ариф бар: **а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.**

Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъында ич бир тюрю манагъа огърамайып кече. Мында тек сес безлери титревинден мейдангъа кельген давуш иштирак эте.

**140-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

#### Истер исенъ

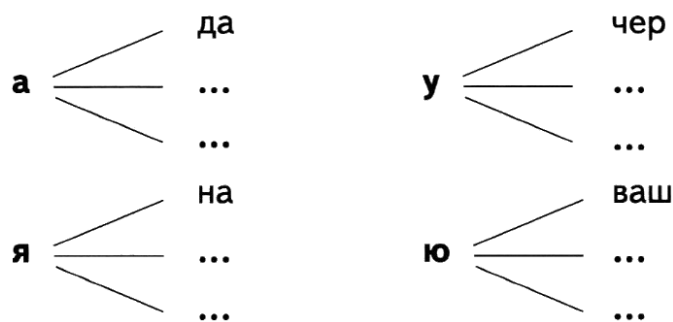
Бал ашамакъ истер исенъ,  
Къоркъма балкъурт чакъышындан.  
Балыкъ тутмакъ истер исенъ,  
Къоркъма озен акъышындан.  
Истер исенъ къазанмагъа  
Джемиеттен сайгъы-урьмет,  
Кичиклерге нумюне ол,  
Буюклерге итибар эт!

*(Э. Керменчикли)*

**141-иш.** Ашагъыда берильген аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине келишкен созукъ сесни косътерген арифни язынъыз.

1. Окъувсыз — б...льги ёкъ, б...льгисиз — к...нюнъ ёкъ.
2. Йиг...тке къ...ркъ ун...р де аз.
3. Иш севм...зни эль севм...з.
4. Ил...м къазангъан — ач къ...лмаз.

**142-иш.** Берильген схемаларгъа эасланып сёзлер язынъыз:



**143-иш.** «Мен буюклерге ярдым этем» серлевалы икяечик язынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ ве тутукъ сеслерни къайд эти-нъиз.

## 36-нджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### МЕТИН

Дуйгъу ве фикирлерни толу ве кениш шекильде бир джумленен ифаде этмек кыйын ола. **Метин** — манаджа ве грамматикаджа озъара багълангъан джумлелерден ибарет олгъан кениш сёз. Метинде джумлелер изчен бир тер-типте ерлешелер.

**144-иш.** Ашагъыда берильген джумлелер такъымыны озъара тенъештиринъиз. Къайсы бирини **метин** деп адландырмакъ мум-кюн? Не себептен? Джевабынъызны исбатланъыз.

I.

1. Баарьнинъ аджайип куньлеринден бири эди.
2. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти.
3. Чобан, къолундаки ыргъагъыны саллап, багъырды.

(Ю. Болат)

II.

...Баарьнинъ аджайип куньлеринден бири эди. Даа сабадан башлап, ку-нешнинъ атешли шавлелери, ерни кыздырып, уйле мааллелеринде исе дагъ-лар ве кырлар акъчыль тумангъа булгъаланып къалдылар. Сыджакънынъ тесиринден къушлар биле сусып, чалыларнынъ кольгелеринде гизлендилер.

Бу тынчлыкъкъа, айнени айтыр киби, чёлъ теренликлеринден къавалнынъ гъамлы ве къайгъылы эзгилери келе башлады. Бу давуш эп якъынлашты ве сонъра бирден тынып къалды. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти, лякин чокъкъа бармадан, кескин бир сес тынчлыкъны, пычакъ киби, кесип ташлады:

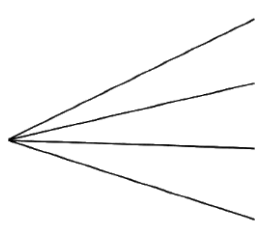


— Эй! Айда, айда! — Сес кесильди, сонъ кене де къавалнынъ даушы котерильди ве тёпенинъ артындан чобан ве онынъ копеги корюндилен. Чобан къолундаки ыргъагыны саллап, багъырып-багъырып, чокъракъкъа догъру кетмекте эди.

(Ю. Болат)

**145-иш.** Ашагъыдаки схемагъа эсасланып, метиннинъ хусусиетлерини изаланъыз.

**Метиннинъ  
аляметлери**



- мевзу ве эсас фикир бар;
- серлева къоймакъ мумкюн;
- джумлелер арасында манаджа багъ бар;
- джумлелер изченликнен тертип этиле

◆ Джумлелерни багъламакъ ичюн, васталарынен къуullanмакъ мумкюн: (багълайыджылар, замир, зарф, текрарлы сёз, тамырдаш сёзлер ве иляхре).

**146-иш.** Берильген тертипте метин язынъыз: сыныфынъызда олып кечкен энъ меракълы, шенъ вакъиа. Не ичюн бу адисе сизни эеджанландырды, акъылынъызда къалды? Метинге серлева къоюнъыз. Метинде олгъан джумлелеринъизни макъсадына коре чешитини бельгиленъиз.

Метин озъара багълы олгъан къысымлардан ибарет. Манаджа бирликни тешкиль эткен метин парчасы, башкъа парчалардан биринджи сатырда сагъ тарафкъа сюрюлип язылып ве абзац деп адланыр.

**147-иш.** Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Джумле» мевзусында чыктыш азырлантыз.

### Джумле акъкъында малюмат

| Тильде беджерген вазифеси                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   | Там фикир ифаделей                                                                        |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------|
| Тизим хусусиетлери                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          | Грамматик негизи бар<br>(— =.) (?!) (=.) (?!) (—.) (?!)<br>Эки баш азалы<br>Бир баш азалы |
| Макъсадына коре, чешитлери                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  | Икяе Суаль Эмир<br>(хабер, икяе) (суаль) (эмир)<br>(...). (...) ? (...)!                  |
| Икяе, суаль, эмир джумлелери кучлю дуйгъулар ифаделесе, нида джумлелери олурлар.<br><div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;">(...)!<br/><b>Икяе!</b></div> <div style="text-align: center;">(...)?!<br/><b>Суаль?!</b></div> <div style="text-align: center;">(...)!<br/><b>Эмир!</b></div> </div> |                                                                                           |

## 37-нджи дерс

### КЪАЛЫН ВЕ ИНДЖЕ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Созукъ сеслерни теляффуз эткенде тиль насыл арекет эте (огге я да арткъа чекилеми?)

|         |          |
|---------|----------|
| алды    | инелер   |
| яваш    | эниште   |
| ёлджу   | тёшеклер |
| юкълады | тюшюне   |

Созукъ сеслер къалын ве индже олалар. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз арткъа чекиле, агъызымыз кенъ ачыла. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз тар я да орта кенъликте ачыла, тилимиз исе огге, тишлерге таба чекиле.

**148-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къалын созукъ сесни ифаделеген арифни бир сызыкънен, инджени эки сызыкънен къайд этинъиз.

Пенджеренинъ эки къанаты да ачыкъ. Къою мавылыкъта урюк терегининъ япракъсыз даллары тепренелер. Оларнен бирликте, гуя оларгъа илинген киби, йылдызлар да тепренелер. Пытакълар пенджеренинъ ачыкъ къанатларына шыкълана ве серин ель одагъа, джанлана башлагъан ешиллик, тазе топракъ къокъуларыны алып келе.

(Э. Амит)

**149-иш.** Кроссвордны толдурынъыз.

1. Саба, уйле, ... .
2. Мектепте талебенинъ масасы.
3. Мектеп баласы.
4. Йыл мевсими.
5. «Адам» сёзюни насыл сёзнен денъиштирмек мумкюн.

|    |    |    |    |   |
|----|----|----|----|---|
| 1. | къ |    |    |   |
|    | 2. | а  |    |   |
|    | 3. |    | л  |   |
|    |    | 4. | ы  |   |
|    |    |    | 5. | н |
|    |    |    |    |   |
|    |    |    |    |   |

**150-иш.** Нокъталар ерине индже созукъ сеснен кельген сёзлерни язынъыз.

Аса — ..., адым — ..., язы — ..., ёл — ..., юк — ..., ышыкъ — ..., одун — ..., якъа — ..., от — ..., ёкъ — ... .

## 38-инджи дерс

### ИНДЖЕ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

Джумлени окъунъыз. И, е, э арифлерини окъугъанда, тильнинъ арекетини эмиет беринъиз.

Эништем шеэрден чешит ренкли дефтерлер кетирди.

И, е, э арифлерини окъугъанда, тиль огге арекет эте. Бу арифлер ог сыра я да индже сеслерни ифаделейлер.

Меселя: *эниште, шеэрлеримиз.*



**151-иш.** Метинни окъунъыз. Индже созукъ сес ифаделеген арифлерни къайд этинъиз.



Япалакъ-япалакъ къар ягъмакъта эди. Эки къар данечиги, булуттан узулип, ерге догъру ынтылды. Олар бири-бирининъ пешинден чапышып, дигер къар данечиклери ичинден уюрилип кече ве кулюше эдилер.

— Ой, да яхшы, пек яхшы!

— Сен къаерге тюшмек истер эдинъ? — деп сорады олардан бири.

— Тюшмек дегиль, мен энмек истейим! — деди экинджиси.

— Эбет, эбет, мен де энмек истейим.

*(С. Шукурджиев)*

**152-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни сызыкънен бельгиленъиз.



Дюльгер, адети узъре, эр кунъ танъда турып, чананы еке, явлукъ ичине бир коше отъмек, бир баш сарымсакъ къойып, богъчалай ве Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете.

*(Ш. Алядин)*

**153-иш.** Шиирни окъунъыз. Индже созукъ сеснен кельген сёзлерни къайд этип, дефтерге кочюрип язынъыз.

### Пелит

Кузьде рузгяр къарт эменден  
Бир пелитни тюшюрди.  
Табиий кучъ, къувет иле  
Узакъларгъа уфюрди.

Ягъмур, къарда, къыш-аязда  
Чекти пелит заъметлер.  
Къара ташлар чатлагъында  
Тапты дуракъ — тар бир ер.  
Кельди бааръ. Пелит патлап,  
Тамыр атты, бойланды.  
Индже далда уфакъ япракъ  
Ешилъ ренкке боянды.

*(Мустафа Ибраим)*

**154-иш.** Моделлерге эсасланып, сёзлер тизинъиз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдуруп, дефтерге язынъыз.

|  |   |  |
|--|---|--|
|  | и |  |
|--|---|--|

|  |   |  |
|--|---|--|
|  | е |  |
|--|---|--|

|   |  |  |
|---|--|--|
| э |  |  |
|---|--|--|

## 39-ынджы дерс

### КЪАЛЫН СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

◆ Джумлени окъунъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслерни теляффуз этинъиз. Тиль насыл арекет эте?

Яя дайым, анахтарны алып, къапыны ачты.

**А, ы, я** арифлерни окъугъанда, тиль арткъа чекиле. Бу арифлер арт сыра, я да къалын сеслерни ифаделейлер.

Месея: *алдылар, якъын.*

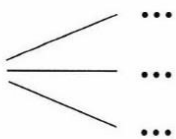
**155-иш.** Метинни окъунъыз. **А, ы, я** арифлеринен кельген сёзлерни тапып, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

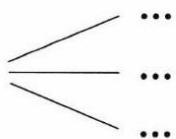
Эвнинъ къабургъасындаки ешилъ багъчада алма, армут, эрик, шефтали, къайсы балланып пишмекте, оджакъларда помидор, бибер, согъан, сарымсакъ, бакъла къувамына кельмекте.

(Ш. Алядин)

**156-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы къалын сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джевап бере.

**157-иш.** Биринджи арифке нокъталар ерине арифлер къошып, сёзлер язынъыз.

я  ...  
...  
...

ё  ...  
...  
...

**158-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ сеслерини талиль этинъиз.

Къырымда эр бир **койнинъ озь ярашыкълыгъы**, текрарланмаз **дюльберлиги** ве **озюне** хас анъанелери бардыр. Кешки Къырымдаки татар койлерининъ эписини бильсем, оларнынъ **гузелликлери** акъкъында бир нефес баас этсем!

Озюм дюньянынъ бир четинде, **ябаний юртта** булунам, амма акъылым-фикрим дюньянынъ меркезиндеки Айсерез коюндедир. **Дюнья** меним ичюн

**Айсерезден** башлана ве кене Айсерезде бите. **Бу койнинъ** ады акъылымдан кечкенде, ичим нурга тола, джошам.

(Ф. Юртэр)

## 40-ынджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### МЕТИННИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

##### Метиннинъ мевзу ве мундериджеси

**Метин** — манаджа бири биринен багълы олгъан эки я экиден зияде джумлелер. Метинлер учъ тюрлю олалар: икяе метини, тариф метини, фикир этюв метини. Икяе метининде бир вакъиа, адисе акъкъында икяе этиле. Икяе метинине *Не олды?* суалини къоймакъ мумкюн.

Тариф метининде бир де бир предмет, адисе тарифлене. Тариф метинине *Насыл?* суалини къоймакъ мумкюн.

Фикир этюв метининде адисе, вакъианынъ себеби акъкъында фикир юрьсетиле. Бойле метинлер «Не ичюн?» суалине джевап берелер.

**159-иш.** Метинни окъунъыз. Мундериджесине коре, метиннинъ чешитини бельгилеъыз.

Кузь кельди. Багъчалар сарарды. Ёл четинде, дерелерде, тёпелерде ешил чалылар къызардылар. Софанынъ огюне сюслендирген чечеклер тѣкюльди. Бостанларда бакъла сырыкълары чыплакълашты. Къарылгъачлар эвлернинъ сачакъларыны быракъып, сыджакъ улькелерге учып кеттилер...

(Дж. Дагъджы)

**160-иш.** Эки метинни тенъештирип, олар арасында олгъан умумий ве фаркълы хусусиетлерни къайд этинъиз.

Кичик достлар, сизлер Арсагъан дагъларыны билесинъизми? Бу хусуста нелер эшиттинъиз? Чакъмакъ ташлары йылтырап тургъан, кестане ренкли къая парчалары бир-бири устюне юксельген учурымларны козь огюне кетиринъиз. Бу дагълар бакъыр, къуршун ятакъларынен зенгинлер.

Оларнынъ этегиндеки ем-ешил буюк дерени коръсе эдинъиз. Оба-тёпелерден, ташлардан тюшкен булжур учан сувлар дередеки копюкли озенге тѣкюлелер. Серин ельчиклер толкъунларнынъ эбедий инъильтисини туманлы далгъаларнынъ башларына алып чыкъалар.

(Р. Мурад)

Татлы сёзлер — бу эр сёзлер.  
 Аджджы сёзлер — зезр сёзлер,  
 Татлы сёзлер таш яралар,  
 Аджджы сёзлер баш яралар.  
 Татлы сёзлю ерге энмез.  
 Пычакъ ярасы тюзелир,  
 Сёз ярасы ич тюзельмез.

(Р. Бурнаш)

Биринджи икяенинь мевзусы — табиат манзарасы, экинджисининьки —  
 мераметлик, эдеп, тербие, инсан фазилетлери.

Мевзу — бу метиннинь эсас мундериджеси.

Метиннинь мевзусы, адет узьре, онынь серлевасында акс эттириле.

**161-иш.** Метинни окъуп, мевзусыны бельгиленъиз. Метиннинь  
 серлевасы мевзусына уйгъунмы?

### Кичкене ярдымджы

Ахтемнинь бабасы балта, эренде, чёкюч, мых алды ве Ахтемге:

— Огълум, Ахтем, къана, бар арандан тюневин азырлагъан тахтамызны  
 алып кель. Экимиз отургъыч ясайыкъ, — деди.

— Баба, мен оны энди пычып азырладым! — деди Ахтем ве арангъа  
 чапты.

Ахтем арандан парча-парча кесильген тахтачыкълар алып кельди. Буны  
 корип, бабасы шашып къалды.

— Ачувланманъыз, баба, мен сизге ярдым эттим, — деди Ахтем.

(«Кенджелерге окъунъыз»)

**162-иш.** «Коюмиз (шеэримиз) акъкъында» серлевалы метин язы-  
 нъыз, диалог ве монологларны ишлетинъиз. Джумлелеринъизде  
 баш азаларны сызыкъларнен бельгиленъиз.

## 41-инджи дерс

**ЭМ КЪАЛЫН, ЭМ ИНДЖЕ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ**

**ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР**

◆ Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл  
 сеслерни ифаделейлер?

|      |      |
|------|------|
| одун | оте  |
| урба | утю  |
| ёл   | чёлъ |
| юз   | тюш  |

**О, у, ё, ю** арифлери эм къалын, эм индже сеслерни ифаделейлер.  
Меселя: *орду, оръю.*

**О** арифи

|            |           |
|------------|-----------|
| къалын [о] | индже [о] |
| орта       | озен      |
| олды       | отъкюр    |

**163-иш.** Метинни окъунъыз. **О** арифинен кельген сёзлерни теляффуз этип, талиль этинъиз.



Копюрли койнинъ юкъарысында, дагълардан баш алып койге якъынлашкъанда, эки пытакъкъа айырылгъан деренинъ кенарында, къыргъа битишкен дам эвчикте, энди экинджи асыр омрюнинъ биринджи он йыллыгъыны кечирмекте олгъан бир ихтияр озюнинъ сонъки кунълерини яшамакъта эди.

О, Копюрли койнинъ биринджи сакини эди. Энди багъаналары, сачакълары чюрип, къартнынъ озю киби тиз чёке башлагъан эвчиги — бу ерлерде тикленген биринджи эв эди.

(Ю. Болат)

**164-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы эм къалын, эм индже сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

**165-иш.** Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. **О** арифи олгъан сёзлерни талиль этинъиз.

1. Озю темизнинъ юзю ачыкъ олур.
2. Догъру сёз къылычтан отъкюрдир.
3. Омюр этюв — ильге хызмет этюв.
4. Ольген къой борюден къоркъмаз.
5. Озю буюкнинъ сёзю буюк.
6. Сакъынгъан козъге чёп тюшер.
7. Дёнюмсиз ишке башламаз,  
Ошекчи ошегини ташламаз.

**166-иш.** Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

|                                      |                                     |
|--------------------------------------|-------------------------------------|
| Къалын [о] сесинен<br>кельген сёзлер | Индже [о] сесинен<br>кельген сёзлер |
| Окълав, ..., ...                     | Осьмюр, ..., ...                    |



## 42-нджи дерс

### У АРИФИ

◆ Берильген сёзлерни окъунъыз. У арифининъ теляффузына эмиет беринъиз. Бу сёзлерде у арифи насыл сеслерни ифаделей?

урба кутюк  
дува урьмет  
узакъ кунь  
уяна укюмет

У арифи эм къалын, эм индже созукъ сесни ифаделей.



**167-иш.** Метинни окъунъыз. У арифинен кельген сёзлерни сечип, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Юсуф адыны ташыгъан мераметли бир адам къомшусындан чечек фидеси алып, оны дым топракълы черепке отуртты ве пенджере ичине ерлештирип къойды.

— Ось, Ферузым! — деп, онъа ад да къойды.

Юсуф оны эр кунь саба сувара, тюрбюндеки топракъны йымшата ве оны кунешнинъ куйдюриджи сыджагъындан, эсип кечкен еллерден къорчалай эди.

Эвдекилер де чечекни инсан адынен анъып башладылар. Чечек кунь сайын осьти ве бойгъа кетти. Арадан чокъ кечмеден, фиде юксек бойлу, дюльбер бир чечекке чевирильди.

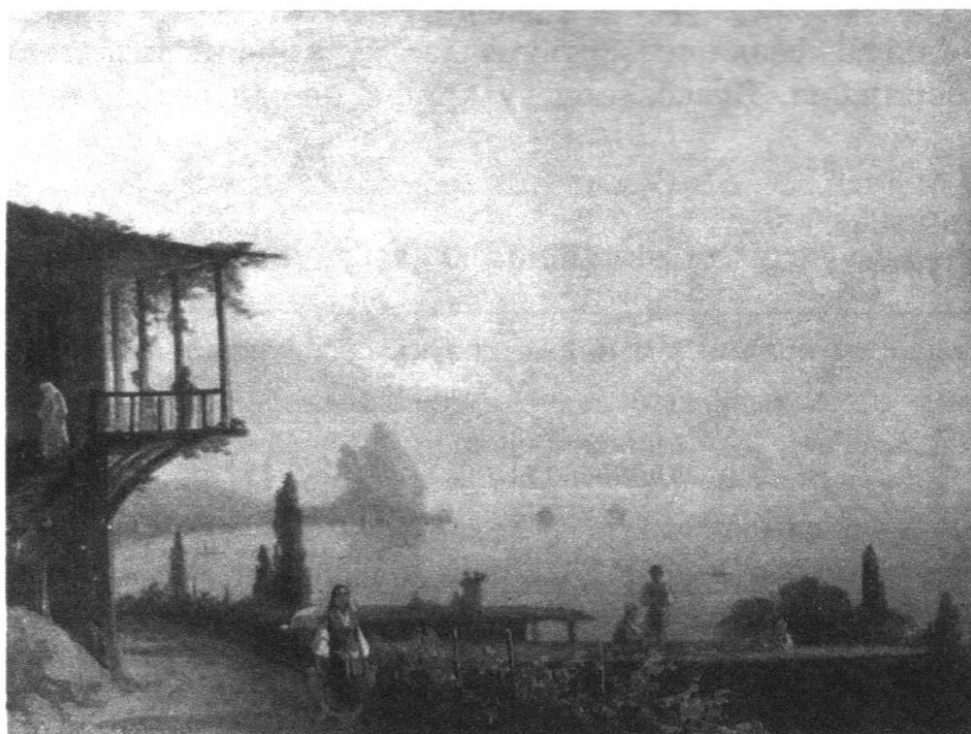
(С. Шукурджиев)

**168-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «У» арифи акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллери-не джевап бере.

**169-иш.** Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

|                                      |                                     |
|--------------------------------------|-------------------------------------|
| Къалын [y] сесинен<br>кельген сёзлер | Индже [y] сесинен<br>кельген сёзлер |
| Къура, ..., ...                      | Умют, ..., ...                      |

**170-иш.** Метинни окъунъыз. У арифинен кельген сёзлерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъиз.



**И. К. Айвазовский.** Гурзуф. Терраслы эв. 1843

Муратчыкъларнынъ эви койнинъ энъ башында ёл устюнде эди. Бу алчакъ эвчикнинъ юкъары башы ернен тем-тегиз, ашагъы къарчыгъасынынъ да ерден юксеклиги бир саджин бармы-ёкъмы. Къаралты, къора ёкъ.

Майыс айынынъ ортасы эди. Муратларнынъ кою тавнынъ этегинде олгъанындан бус-бутюн ешилликке бурюнген, Муратларнынъ эвлерининъ тегерегини ешилъ, кийик отлар саргъан.

— Мурат! Бар, балам, бир гугюм сув кетирсе!

Анасынынъ сесини эшиткен Мурат ёл янындаки озъ акъраны балалардан айырылды. О, аман чапып, анасынынъ элинден гугюмни алды.

*(Дж. Гъафар)*

## 43-юнджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НУТУКЪ ЧЕШИТЛЕРИ. ИКЪЯЕ

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икъяе, тариф, фикир юрютов.**

Икъяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиятнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла.

Фикир юрюткенде исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

◆ Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — не олды? тарифке — насыл? фикир юрютювге не ичюн? киби суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлеринден бири — икяе.

**Икяе** — кыска бедий эсер. Бу эсерде, адет узьре, бир де бир къараманнынъ омюринде олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этиле.

**171-иш.** Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метиннинъ мундериджесине насыл суаль къоймакъ мумкюн?

Эшреф Шемъи-заде — халкъ тарафындан танылган ве урьмет къазанган, истидатлы шаирлеримизден. О, озъ омрюнинъ кыска бир девринде эдебиятымыз ве медениетимизнинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косътерди. Озюни матбуат ве нешрият ишлеринде чалышкыыр ве мукътадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косътерди. Бу алидженап фаалиети ичюн, онъа Озъбекстанда нам къазанган медениет хадими унваны берильди.

Эшреф Шемъи-заде омрю бою, эсасен, эдебиятнен, поэзиянен озъ иджадынен багълы эди.

(З. Джавтобели)

**172-иш.** Ашагъыда берильген тертип боюнджа чалышып, юкъарыдаки икяеге серлева къойып, язма шекильде беян этинъиз.

Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув.

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмаган сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгун кельген кысымларга болюнъиз.

6. Метиннинъ чешитини бельгиленъиз. Метинде къулланылган сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Кысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъизны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип, хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

**173-иш.** Метинни окъунъыз, чешитини бельгиленъиз. Диалог шеклинде берильген метинни монолог шеклинде, озюнъизнинъ

адынъыздан икяе этинъиз. Икяе метининъизни къыскъадан дефтерге язынъыз.



Алим даа уфачыкъ олса да, арифлерни язмагъа пек севе. О, эр бир шейни арифлерге бенъзетмеге тырыша. Макъаснен кягъыт кескенде, оны ачып:

— Ана, бу насыл ариф? — деп сорай. Сонъ озю:

— Коръмейсинъми ёкъса, бу «Х» ариффи, — дей.

Ойнап отургъан еринде тирсеклерини маса устюне къоя да, эллерини тёпеге котерип, пармакъларынынъ уджларыны къавуштыра.

— Бу меним арифим — «А», — дей гъурурнен.

Алим кягъыт устюнде «А» арифини яза, лякин арифнинъ таячыкълары йыланчыкъларны анъдыра.

— Огълум, бу арифнинъ «аячыкълары» дос-догъру олмакъ керек. Бакъ, бойле яз, — деп, «А» арифини яза.

— Гъалиба, меним кълемим — къыйыш. Онынъ ичюн меним, арифлерим къыйыш ола, — дей огъланчыкъ.

— Ёкъ, огълум, сенинъ кълеминъ пек яхшы кълем. Тек о бираз ашыкъа. Оны сабырнен, ашыкъмайып язмагъа огретмек керек.

— Я ким огретеджек? — деп сорады Алимчик.

— Сен огретирсинъ. О, сенинъ кълеминъ. О, сенинъ сёзюнъни динълер.

Алим элине кълемни алып, анасы айткъаны киби, язмагъа башлай. Кълем чокъ вакъыткъадже Алимнинъ сёзюни динълемеге истемей. Лякин Алим, пек тырышып, кълемини догъру язмагъа огретти.

(М. Меджитова)

## 44-юнджи дерс

### ЙОТЛАШКЪАН АРИФЛЕР

◆ Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан созукъ сеслернинъ теляффузыны козетинъиз.

|        |        |
|--------|--------|
| ястыкъ | лякин  |
| ёлджу  | тёль   |
| ешилъ  | чекиль |
| ювез   | тюшюне |

Е, ё, ю, я арифлери сёз башында, эджа башында ве йымшакълыкъ ишаретинден сонъ эки (йотлашкъан) сесни ифаделейлер. Тутукълардан сонъ бу арифлер бир сес бильдирелер.

**174-иш.** Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл сеслерни ифаделегенини агъыздан изаланъыз.

1. Аякълар юрьдикче, къоллар ишсиз къалмаз.
2. Яхшы ниет — яры мал.
3. Ямангъа баш олгъандже, яхшыгъа ёлдаш ол.
4. Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
5. Яманның иши яры ёлда къалыр.
6. Яхшыгъа яман юкъмаз.
7. Юзге еттим — юзюктен оттим.
8. Етимнинъ къарыны еди къат.

**175-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы йотлашкъан арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джевап бере.

**176-иш.** Ашагъыдаки метинни кочуринъиз. Сёзлерде олгъан йотлашкъан арифлерни къайд этинъиз.

### Яз акъшамы

Серин ельчик эсе, тынчыкъ аваны тазерте. Ешилъ тереклернинъ артында чалгъы сеси эшитиле.

Бугунъ байрам. Эр кес — бала-чагъа, ана-баба, яшлар-къызлар кийинген, къушангъанлар, багъча бойлап кезе, кулюшелер. Гузель яз акъшамы.

(Э. Умеров)

**177-иш.** Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан арифлернинъ ифаделеген сеслерини изаланъыз.

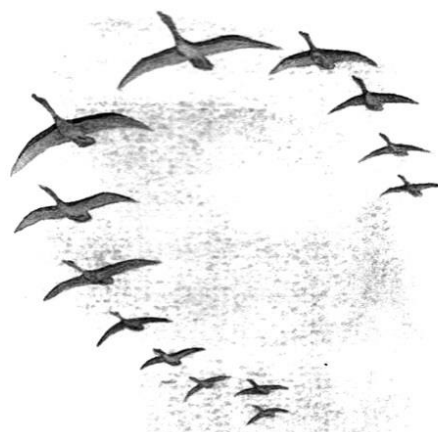
1. Кичик иш буюк лафтан хайырлы.
2. Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.
3. Ягъмур иле ер ешерир,  
Эмек иле иль ешерир.
4. Юргеннинъ ёлу отер,  
Яткъаннынъ куню отер.

**178-иш.** Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, созукъ сеслернинъ чешитлерини косътеринъиз.

Турналар кочелер  
Бакъынъыз, балалар,  
Турналар кочелер!  
Сыранен тизильген



Дженюпке кетелер.  
 Бириси алдында,  
 Къалгъаны артында,  
 Токътамай учалар,  
 Сувукътан къачалар.  
 Айтынъыз, турналар,  
 Ёлунъыз къаякъкъа?  
 Къайтынъыз, турналар,  
 Къайтынъыз бу якъкъа!  
 (Дж. Кендже)



## 45-инджи дерс

### Ё АРИФИ

◆ Ашагъыдаки сёзлерни окъунъыз. Ё арифининъ теляффузыны козетинъиз.

|        |        |
|--------|--------|
| ёкъсул | сёнди  |
| ёлакъ  | тёль   |
| ёна    | дёнмек |
| ёкъ    | дёрт   |
| ёрулды | тёпе   |

Ё арифи эджа башында йотлашкъан къалын [о] сесини ифаделей [й + о]. Тутукъ сеслерден сонъ ё арифи индже [ц] сесини ифадалей.



**179-иш.** Метинни окъунъыз. Ё арифинен кельген сёзлерни сечип язынъыз. Созукъларны талиль этинъиз.



Зера оджапче, софадаки сеслерни динълеерек, озюнинъ болюнген сёзлерини девам этти:

— Къырымнынъ тарихы, балалар, къадим заманлардан башлана. Бельки, сизлер биталарынъыздан ве къартбабаларынъыздан бу аджайип улькеде догъган эфсанелерни, масалларны эшиткендирсинъиз. Оларнынъ эксериетинде...

Софагъа немсе офицерлери кирди, къапыны къакъа башладылар.

— Балалар, дерсимизни ярын девам эттирмиз, бугунылик етер, — деди оджапче ёргун давушнен. — Шимди эвлеринъизге дагъылынъыз, ёлда озъ башынъызгъа юрьменъиз. Койде душман барлыгъыны коресинъиз.

(Э. Амит)

**180-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Ё» арифи акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джевап бере.

**181-иш.** Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

| Къалын [ë] сесинен кельген сёзлер | Индже [o] сесинен кельген сёзлер |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| ..., ...                          | ..., ...                         |

**182-иш.** Кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине созукъ сесни косьтерген арифни къоюнъыз. Бу сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.



Денъиз инсаннынъ коз...ни эп оз...не чеке, санки сени сынъырлап тута, онынъ мавы тюз...нден коз...нъни аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе. Денъиз пек кениш ве тынч. О, ялыдан башлап уф...къкъа догър... эп юксельген киби.

Онынъ кокнен кѡш...лгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бой-гъа соз...лгъан. Денъизнинъ тѡс... бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучъ ол...р эди.

(У. Ипчи)

## 46-нджы дерс

### Ю АРИФИ

◆ Ашагъыда берильген сѣзлерни окъунъыз. Эджа башында кельген ю арифи насыл сес ифаделей? Тутукълардан сонъ кельген ю арифи насыл сесни бильдире?

|        |        |
|--------|--------|
| юкълай | дюгюнь |
| юваш   | чюнки  |
| ютты   | юшюнди |
| ювез   | чюрюк  |

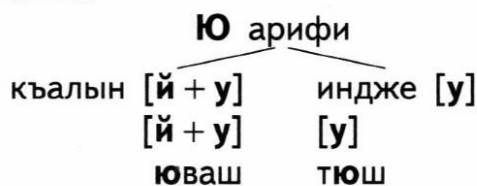
**Ю арифи** тюрлю сес ифаделей:

а) эджа башында йотлашкъан къалын сесни ифаделей.

Меселя: юва **сѣзюнде** [й + у] — **къалын сес**;

б) тутукълардан сонъ ю арифи индже [у] сесини ифаделей.

Меселя: *тюневин, чюнки.*



**183-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъыз. Бир талебе — ана тили оджасы «Ю» арифи акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джевап бере.

**184-иш.** Ашагъыдаки икяени окъунъыз: Индже окъулгъан ю арифли сѣзлерни язып алынъыз.

Тюневин Рустем достларынен, языджыларнен олгъан корюшювге барды. Къайткъанда, ягъмур тѡбюнде кольмеги ыслангъан. Къуругъан сонъ, кольмеги бурюшкен. Рустем, элине утюни алып, кольмегини утюлейджек олды. Буны корьген къардашы Ульвие, онъа деди: «Рустем, кольмегинъни мен утюлейим, чюнки буны мен сенден гузель япарым. Сен исе, тюкянгъа барып, сют алып кель. Мен шимди сютлю чай ичер эдим».

**185-иш.** Ашагъыда берильген сѣзлерге -лю эджасыны кѡшып азынъыз. Бу сѣзлернен агъзавий шекильде джумлелер тизинъыз.

тюр..., юн..., сют..., юз..., бой..., гул..., кой..., кул..., сѣз... .

**186-иш.** Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

| Къалын [ю] сесинен<br>кельген сёзлер | Индже [у] сесинен кельген<br>сёзлер |
|--------------------------------------|-------------------------------------|
| ..., ...                             | ..., ...                            |

**187-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни эджаларгъа болип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Сюрме, сюртмек, чюкюндир, тюневин, тюп, тюрю, тюрлю, тюрлю, тюрлю, дюльбер, дюрбин, дюльгер, осьмюр.

## 47-нджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### МЕТИННИНЪ ПЛАНЫ

**188-иш.** Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлева къоюнъыз.

Бадам табияты гъает бол, джумерт, мусафирчен, инсанпервер бир адам эди. Чокъ шей корьген, чокъ ер юрьген, чокъ окъугъан, усул джедид усулыны бирден къабул этип алгъан оджалардан олып, озюнинъ табият гузелликлери ве, затен, табий дюльберлигини ич бир ер иле къыясламакъ мумкюн дегиль дее сайып, бутюн Алма бою, Къачы бою койлерде оджалыкъ эткен.

Анам, Багъчасарайда хасап Мустафа деген бир адамнынъ бирден-бир назлы къызы олгъанына бакъмадан, пек ишсевер, пек чебер экен. Кетен токъур, шербенти, фырланта, явлукъ, юзьбезлер, унчкъурлар токъур, керегеф нагъышлары иле нагъышлар, ве оларгъа орьнеклерни озю ясап, тикер эмиш.

(С. Эреджепова)

**189-иш.** Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, юкъарыда берильген Сабрие Эреджепованынъ метиннинъ планыны тизинъыз.

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини белгилениз.
3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болунъыз.
4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планы метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы;

планнынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюр-рип язынъыз.

**190-иш.** Ашагъыдаки вазиетке эсасланып, диалог тизинъиз:

Бир талебе — эдебият оджасы «Къырымтатар аталар сёзлери» мевзусын-да суаллер бере, экинджиси — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суал-лерине джеваплана.

**191-иш.** Ашагъыда берильген мевзулардан бирине метин язы-нъыз.

1. Сыныфымызда олып кечкен меракълы вакъиа.

2. Кезинтиде олып кечкен меракълы вакъиа.

**Язмагъа азырлангъан вакытта, бир сыра тевсиелерге риает этинъиз:**

1. Эр бир мевзуны тарифлегенде, сейир эткен меракълы вакъияларны муайенлештирмек керек.

2. Хатырланъыз: не ерде, не вакъыт, насыл вазиетте сиз меракълы ва-къианы корьдинъиз. Сизинъ дикъкъатынъызны нелер джелъп этти? Козетюв-лерден сонъ, насыл нетиджелер чыкъардынъыз?

## 48-инджи дерс

### Я АРИФИ

◆ Ашагъыда берильген джумлелерде **я** арифинен кельген сёзлер-ни эджалап окъунъыз. Эджа башында ве тутукълардан сонъ кель-ген **я** арифининъ фонетик хусусиетлерини козетинъиз.

Суфьяннен Лятифе отъмек тюкянына бардылар, лякин, отъмек баят ол-гъаны ичюн, ялынъыз бир дане алдылар.

Я арифи эджа башында къалын [й + а] киби окъулыр.

Меселя: *ярын, якъын, баят, таякъ, къая, баягъы, ялы, яза, къоя, чая.*

Базы тутукъ сеслеринден сонъ **я** арифи индже [а] сесини ифаделей.

Меселя: *кягъыт, кяр, Кямиль, тюкян, кяде, пиляки (таш), лянет, лякин, ляле.*





**192-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. [й + а] сесини ифаделеген я арифлерининъ тюбюни бир сызыкънен, [а] сесини ифаделеген я арифининъ тюбюни эки сызыкънен сызынъыз.

1. Кямиль имтианлардан яхшы баалар алып, университет талебеси олды.
2. Ярын ягъмур ягъаджакъ экен.
3. Мустафа агъа аризаны кятипке яздырды.
4. Оджа имля янълышларыны тюзетти.
5. Эльдар, тюкяндан къайтаткъанда, къартийге ярдым этти.
6. Элиндеки лялелер онынъ беяз антерине пек яраша.
7. Спортчылар ярышлалар.
8. Авескарлар санада янъы пьеса къоялар.

**193-иш.** Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Я ве ё арифлерини ифаделеген сеслерни бельгиленъиз.

1. Яхшы киши яман сёз айтмаз.
2. Ямангъа баш олгъандже, яхшыгъа ёлдаш ол.
3. Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

**194-иш.** Ашагъыдаки джедвельни девам этинъиз.

| Я арифи       |               |
|---------------|---------------|
| [й + а]       | [а]           |
| якъа          | ияян          |
| ..., ..., ... | ..., ..., ... |

**195-иш.** Ашагъыдаки ибарелерни кочюрип язынъыз. Я арифлерининъ ифаделеген сеслерини талиль этинъиз.

1. Селям алейкум!
2. Хайырлы яшлар олсун!
3. Алла ярдым этсин!
4. Яхшы тюшлер корюнъиз!

◆ Бу ибарелер не заман айтыла? Юкъарыдаки ибарелерни къулланып, «Догъгъан кунюм» серлевалы субет тизинъиз.

**196-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Салядин бу юртта эр шейни озю къургъан, озю ясагъан. О себептен азбарда, аранда, куместе — эписинде нумюневий тертип сезильмекте. Къарысы Тензиле, намуслы, хош черели, толу мучели къадын, ходжасынынъ къатты табиятына ве талапкъарлыгъына, кимерде шефкъатлы ве алидженап экенлигине алышкъан.

(Ш. Алядин)

## 49-ынджы дерс

### Я АРИФИ

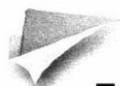
**197-иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ сеслернинъ къалын, индже чешитлерини **белъгиле**нъиз.



Амма «огге кеткен» **сайын** эр джеэттен, хусусан миллий рух джеэтинден, эп арткъа къайткъанымыздан хаберимиз ёкъ экен. **Чюнки** биз кечмишке козь **юмдыкъ**, тарихымызны ашаладыкъ, таптадыкъ. Кечмишимизге, тарихымызгъа, халкъымызнынъ, медениетимизнинъ отип кечкен ёлундаки гъает **эмиет-ли** чешит муим ичтимаий вакъиаларгъа, адиселерге, нидже буюк эрбапларгъа, иляхий сималаргъа хор бакътыкъ, оларны акъаретледик.

*(Риза Фазыл)*

**198-иш.** Джумлени кочюрип язынъыз. Къалын созукъ сесни ифаделеген арифни бир сызыкънен, инджелерни эки сызыкънен къайд этинъиз.



Та къадимий девирлерден бери халкъта фольклорнынъ чешит жанрлары: лирик ве турмуш-адет йырлары, такъмакълар, чынълар ве манелер, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджалар ве лятифелер, масаллар, эфсанелер ве дестанлар яшатылып кельмекте.

*(Риза Фазыл)*

◆ Джумлени синтактик талиль этинъиз.

**199-иш.** Нокъталар ерине къалын созукъ сеснен кельген сёзлерни язынъыз.

Эсе — ..., эдим — ..., эзе — ..., чёль — ..., сют — ..., бутюн — ..., этелер — ..., ине — ... .

**200-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы къалын сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъкъында суаллер бере, экинджиси 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джевап бере.

**201-иш.** «...кою (шеэри) акъкъында» серлевалы публицистик услюпте метин язынъыз. Джумлелеринъизден бир къач сёз сайлап, созукъларны фонетик талиль этинъиз.

## 50-нджи дерс

### КЪАЛЫН, ИНДЖЕ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР (ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ)

**202-иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъындан насыл кече?
3. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
4. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
5. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косътериле?
6. Эм къалын, эм индже сеснен окъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.
7. Ё арифи эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл сеслерни ифадалей?
8. Ю арифи эджа башында ве тутукълардан сонъ насыл сеслерни бильдире?
9. Я арифи эджа башында ве тутукъ сеслеринден сонъ насыл окъулыр?

**203-иш.** Ашагъыдаки джедвельни эзберленъиз.

#### Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

| Даима къалын сес<br>ифаделеген арифлер | Даима къалын сес<br>ифаделеген арифлер | Эм къалын,<br>эм индже сес<br>ифаделеген арифлер |
|----------------------------------------|----------------------------------------|--------------------------------------------------|
| <b>а, ы, я</b>                         | <b>и, е, э</b>                         | <b>о, у, ё, ю</b>                                |

**204-иш.** Ашагъыдаки сёзлерни эки сырагъа язып алынъыз: биринджи сырагъа — къалын созукъ сеснен кельген сёзлерни, экин-джисине исе индже созукъ сеснен кельген сёзлерни.

Эвимиз, тахта, пенджере, оджакъ, индже, къурды, рафлар, юксек, скем-ле, къашыкъ, шекерлик, балабан, къолтава, кольмек, софра, макъас, саба, сютлюк, пычкъы, куречик, оюнджакъ, чапаламакъ, кирмек, чыкъмакъ.

**205-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслернинъ фонетик хусусиетлерини талиль этинъиз.

Кой сокъакъларында, тар аралыкъларда койлюлер пейда олып, бирер-джамиге догъру ашыкъа башладылар. Бираздан, джамининъ кичик софачыгъы



папуч, къатыр, чарыкъларнен толып, ичериде уйле намазы башланды. Даа бана минаре устюнден джемаатны дуагъа чагъыргъан Ресуль эфенди, энди мимберге кечип, бурун астындан джумалыкъ хутбесини — ваазыны окъума-къта эди.

(Ю. Болат)

**206-иш.** «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизингиз. Бир талебе — ана тили оджасы къалын, индже сеслер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талebesи, оджанын суаллерине джевап бере.

**207-иш.** Берильген сёзлерни джедвельге ерлештирингиз.

| Къалын дудакълы сеснен<br>кельген сёзлер | Индже дудакълы сеснен<br>кельген сёзлер |
|------------------------------------------|-----------------------------------------|
| ..., ...                                 | ..., ...                                |

Ургъу, домуз, чёмюч, оксюз, созукъ, тутукъ, куллюк, бойнуз, гугюм, еньге, юзюк, къуту, къомшу, бутюн, олюм, солукъ, кузьгю, гъурур, чёкюч, чубукъ, пускюль, мушкюль, нохут, тюшюндже.

## 51-инджи дерс

### ДУДАКЪЛЫ ВЕ ДУДАКЪСЫЗ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сол ве онъ тарафта-ки сёзлернинъ созукъларыны тенъештиринъыз. Къайсы созукъ арифлерни окъугъанда, дудакълар тегереклене ве огте узана?

|       |      |
|-------|------|
| ята   | утю  |
| эль   | ёл   |
| ине   | он   |
| ышыкъ | ушюй |

Дудакъларнынъ иштирак этювине коре созукъ сеслер эки чешитке болю-нелер: дудакълы ве дудакъсыз. Дудакълы сеслерни ифаделеген арифлер: **о, у, ё, ю**. Дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер: **а, е, и, ы, э, я**. Дудакълы ве дудакъсыз сеслер къалын я да индже олалар.

#### Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер



**208-иш.** Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

#### Дудакълы, дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер

| Дудакълы | Дудакъсыз |
|----------|-----------|
| ..., ... | ..., ...  |

**209-иш.** Нокъталар ерине дудакълы созукъ сесни косътерген ариф язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъыз.

|               |                  |
|---------------|------------------|
| ач — ...чь    | сай — с...й      |
| чакъ — ч...къ | ал — ...л        |
| къаш — къ...ш | бир — б...р      |
| сат — с...т   | серди — с...рьди |
| сары — с...рю | кечти — к...чьти |



**210-иш.** Ашагъыда берильген ибарелерге джевапларыны язынъыз. Сёзлерде олгъан дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Сагълыкънен барынъыз! — ...  
Гедженъиз хайыр! — ...  
Огъурлы ёллар олсун! — ...  
ёлунъыз ачыкъ олсун! — ...

◆ Бу ибарелер ярдымынен джумлелер тизинъиз.

**211-иш.** Ашагъыдаки джедвельни девам этинъиз.

| Дудакълы сеснен<br>кельген сёзлер | Дудакъсыз сеснен<br>кельген сёзлер |
|-----------------------------------|------------------------------------|
| ..., ...                          | ..., ...                           |

**212-иш.** Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Дудакълы созукъ сеслерни косътерген арифлерни бир сызыкънен, дудакъсыз сеслерни косътерген арифлерни эки сызыкънен сызынъыз.



Коюмизнинъ этрафы дагълыкъ, багъчалыкъ ве багълыкъ. Ортасындан козь яшы киби темиз сувлар акъмакъта. Узун бойлу ешилъ сельби тереклери коюмизни яраштыра. Багъчаларнынъ татлы, сувлу емишлери эр кесни озюне джелъп эте.

Кузь емишлерининъ энъ лезетлилеринден бири юзюмдир. Юзюм багъда етишир. Юзюмнинъ пек чокъ джыныслары бардыр. Месея, мускат, шашла, чавуш, шабаш ве башкъалары. Къырымда юзюм багъларынынъ чокъусы ялы боюндадыр. Дагъ этеклери ве чёль районларында да юзюм багълары япалар.

(А. Къарабаш)

## 52-нджи дерс

**213-иш.** «Биринджи сентябрь — бильги байрамы» мевзусында репортаж азырланъыз.

**214-иш.** Нокъталар ерине дудакълы созукъ сесни косътерген ариф язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъыз.

|                 |               |
|-----------------|---------------|
| къаш — къ..ш,   | сара — с..ре, |
| сайды — с..йды, | ал — ..л,     |
| бир — б..р,     | сат — с..т,   |
| бара — б..ра    | кече — к..че. |

**215-иш.** Ашагъыда берильген ибарелерге джевапларыны язынъыз. Сёзлерде олгъан дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлерни къайд этинъыз.

Иш къолай кельсин! — ...  
Сагълыкънен барынъыз! — ...  
Селям айтынъыз! — ...  
Аш татлы олсун! — ...

**216-иш.** Ашагъыдаки джедвельдеки мисаллерни девам этинъыз.

| Дудакълы созукънен<br>кельген сёзлер | Дудакъсыз созукънен<br>кельген сёзлер |
|--------------------------------------|---------------------------------------|
| Утю, ...                             | ада, ...                              |

**217-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни фонетик талиль этинъыз ве, оларны къулланып, кениш олмагъан джумлелерни уйдуруп язынъыз.

Умют, осьмюр, гонъюль, юзюм, отуз, гъурур.

## 53-юнджи дерс

### СОЗУКЪ СЕСЛЕРИНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

(текрарлав ве пекитюв дерси)

**218-иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъыз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъындан насыл кече?

3. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?

4. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?

5. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косътериле?

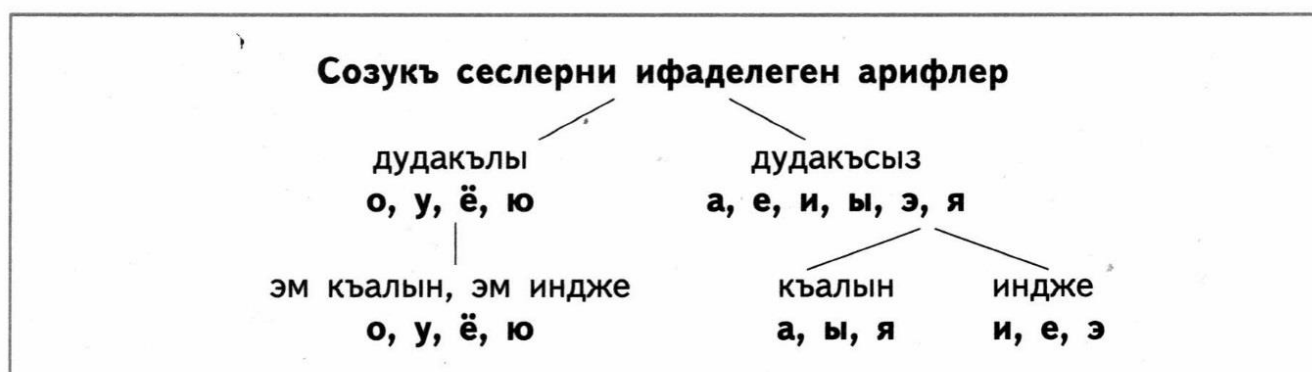
6. Эм къалын, эм индже сеснен окъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.

7. Ё, Ю, Я арифлери эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл сеслерни ифадалейлер?

**219-иш.** Ашагъыдаки сёзлерге нокъталар ерине къалын я да индже, дудакълы я да дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлерни язынъыз.

Т...ш, т...ш, т...ш, т...ш, т...ш; ...зды, ...зды, ...зды; ...ч, ...чъ; б...ш, б...ш, б...ш; къ...ш, къ...ш, къ...ш, къ...ш; с...з, с...з, с...з, с...з, с...з; б...р, б...р, б...р, б...р, б...р; ...тты, ...тты, ...тты, ...тти; ...р, ...р, ...р, ...рь; ч...й, ч...й; б...л, б...л, б...ль, б...ль, б...ль.

**220-иш.** Ашагъыдаки джедвельге эсасланып, «Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — 5 сыныф талебеси оджанынъ суаллерине джевап бере.



**221-иш.** Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз; йотлашкъан созукъ сеслерни косътерген арифлерни бельгиленъиз: къалын сес косътерген арифнинъ тюбюни бир сызыкънен, индже сес косътерген арифнинъ тюбюни эки сызыкънен сызынъыз.

- 1) Ягъмур иле ер ешерир,  
Эмек иле иль ешерир.
- 2) Ямангъа баш олгъандже,  
Яхшыгъа ёлдаш ол.
- 3) Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
- 4) Яманнынъ иши яры ёлда къалыр.
- 5) Яхшыгъа яман юкъмаз.

## 222-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Аран толу акъ тавукъ.
2. Озю тура, озю отура.
3. Мектепте дерс берген адам.
4. «Тюс» сёзюни насыл сёзнен денъиштирмек мумкюн?

|    |   |    |    |   |  |
|----|---|----|----|---|--|
| 1. | и |    |    |   |  |
| 2. |   | н  |    |   |  |
|    |   | 3. | дж |   |  |
|    |   |    | 4. | е |  |

## 223-иш. Ашагъыдаки сёзлерде нокъталар ерине индже ц сеси-ни косьтерген арифни язынъыз.

...греньмек, т...шек, ...кюнмек, д...рт, к...рюшмек, с...нмек, к...р, г...льчик, ч...ль, к...ше, т...лемек, дж...немек, д...гме, к...рьмек, с...з, т...пе, к...бете, г...ль, ...тьмек, ...льчемек, ч...кюч.

## 224-иш. Ашагъыдаки сёзлерде нокъталар ерине индже я сеси-ни косьтерген арифни язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уй-дурып, дефтерге язынъыз.

К...йди, ...з...м, осьм...р, ...ш...ди, к...м...ш, с...рю, ч...к...ндир, п...ск...ль, к...зъг..., ом...р, ...к...мет, т...с, д...нья, с...т, ...з...к, б...ютьмек, с...ртмек, т...шмек, д...рбин.

## 54-юнджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### ТАБИАТНЫ ТАРИФЛЕВ

Биз кунъде бир де бир инсанны, предметни, айванны тарифлеймиз. **Та-риф** — нутукънынъ бир чешити. **Тарифлемек** — бир де бир эшья, адисе-нинъ аляметлерини ачып косьтермек, изаламакъ, тариф этмек.

## 225-иш. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъу-нъыз. Бу метинлерде тарифленген адисе, вакъиаларны бельгиленъыз.

I. Огюмде денъизнинъ аджайип манзарасы ачылды. Тезден учурым кена-рына кельдим. Ашагъыда, теренликте эпкин далгъалар шувулдап келип сары топракъкъа уруна, сонъра кери чекилелер. Олар къадим заманлардан бери бу ерни шыбалай ве кемирелер. Ихтияр чёльнинъ этеклерини парча-парча этип, къопарып ала, ютып йиберелер. Шунынъ ичюн бу якъта денъиз пек сай.

Ювунаджагъым кельди. Учурым бою юрип, эниш ер къыдырдым. Кичик деречикке тюшип, апансыздан кене банаки тозлу ёлчыкъкъа чыкътым. О, мени саяльге алып кельди.

(Р. Алиев)



II. ...Къыйыш-къонъгъур, сонъу ёкъ тозлу ёл. Бу ёл бою бир кичкене колетке кете. О, де токътай, де юре, лякин пек яваш кете. Бу, яхшы белли олмагъан, арыкъ, сарышын бетли огъланчыкънынъ кольгеси. Огъланчыкъ кольгенинъ устюне бастым дегенде, о, табанларынынъ астындан чыкъып къача, де сагъ, де сол тарафкъа чыкъа, чокъусы баланынъ огюнде юре, балачыкъ онынъ устюне басалмагъанына тарсыкъа.

(Э. Фазыл)

**226-иш.** Берильген ресимге бакъып, «Яз ягъмуры» серлевалы тариф метинни язынъыз.



## 55-инджи дерс

### ТУТУКЪ СЕСЛЕРИНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

Шимдики къырымтатар эдебий тилинде, тутукъ сеслерни косътермек ичюн 25 дане ариф бар: **б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, дж, ш, щ.**

Булардан **ж, ц, щ** арифлери тек башкъа тиллерден кирген сёзлерде ишлетиле.

Пейда олув ерине коре тутукъ сеслер эки буюк группагъа болюнелер: 1) дудакъ тутукълары, 2) тиль тутукълары.



1. **Дудакъ тутукълары** эки дудакъ я да дудакъ ве тишлер иштирак этювинен япылалар. Бу тутукълар ашагъыдаки арифлернен косьтерилелер: **б, п, м, ф, в.**

2. **Тиль тутукълары** тильнинъ ог къысмында, ортасында я да артында пейда олалар: **т, н, д, р, л, с, ш, ж, з, дж, ч, ц, щ, й, к, г, нь, гъ, къ, х.**

**227-иш.** Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

| Пейда олув ерине коре тутукъ сеслерни косьтерген арифлер |                 |
|----------------------------------------------------------|-----------------|
| Дудакъ тутукълары                                        | Тиль тутукълары |
| ... ..                                                   | ... ..          |

**228-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

Айшечик, **инджечик** бойнуны узатып, газетадаки ресимни дикъкъатнен бакъты.

— Анай, мен де йылдызларгъа учмакъ истейим! — деп къычырды Айшечик ве **бабасынынъ** тизлеринден тюшип, анасынынъ янына барды. **Газетаны** озь элине алып, бир даа ресимге бакъты.

Анасы, къакъылдап, кульди ве къызынынъ къувурчыкъ сачларындан сыйпап:

— **Окъуп** буюсенъ, бу истегинъ де ерине келир, — деди. — Лякин истек деген шей эр даим къавий олмалы, онъа джан-гонъюльден ынтылмалы. **Анълайсынъмы?** Зарары ёкъ, буюсенъ, эр шейни анъларсынъ...

(Э. Амит)

**229-иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде олгъан тутукъ сеслернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

Куку къушунынъ сесинден уяндым. О, тосат-тосат башыны, саат ичиндеки къафестен чыкъарып, кукулай эди. Динълендим. Эвде, гъалиба, кимсе ёкъ, эр кес эрте-ярыкъ ишке кеткен. Кийинип, азбаргъа чыкътым. Аран ичиндеки пиченнинъ къокъусы бурнума урды. Ичимни толдурып нефес алдым. Чешмеде бетимни ювдым. Сонъра аятта, софра устюндеки отъмектен бир тилим кесип, копюрте-копюрте сарымсакъладым, сют толу мешребени огюме чектим.

(Р. Алиев)

**230-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сѣзлер-нинъ созукъ ве тутукъ сеслерини талиль этинъиз.

**Чѣльге** чыкътыкъ, **джыйдыкъ** чечек,  
Ялан дегиль, айтам керчек.  
Пападие, сары **ляле**,  
Эбен комеч, къокъла чечек.

Фатма, Амет, Эсма шерфе  
Кеттик бизлер **чѣльге** эрте.  
Эр кес **джыйды** севгенини,  
Мен топладым тек мелевше.

(А. Велиев)



## 56-нджы дерс

### САГЪЫР ВЕ ЯНЪГЪЫРАВУКЪ ТУТУКЪ СЕСЛЕРИНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

◆ Ашагъыда берильген сѣзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан тутукъларны бири биринен тенъештиринъиз. Бу арифлернинъ къайсы бири давушнен, ангиси шувултынен айтыла? Къайсы бирилерининъ теляффузында сес безлери иштирак эте?

|                  |                  |
|------------------|------------------|
| <b>бара</b>      | <b>пара</b>      |
| <b>вакът</b>     | <b>факът</b>     |
| <b>гуллер</b>    | <b>кулер</b>     |
| <b>дам</b>       | <b>там</b>       |
| <b>джилек</b>    | <b>челек</b>     |
| <b>заман</b>     | <b>саман</b>     |
| <b>гъалиплер</b> | <b>къальплер</b> |

- 1) **М, н, нь, л, р** арифлерини окъугъанда, давуш эшитиле (сонор сеслер);
- 2) **б, в, г, гъ, д, ж, з, й, дж** арифлерини окъугъанда, эм давуш, эм шувулты эшитиле (янъгъыравукъ сеслер);
- 3) **п, ф, к, къ, т, с, ш, х, ч, ц, щ** арифлерини окъугъанда, тек шувулты чыкъа (сагъыр сеслер).

| Тутукълар          | Чифтли                          | Чифтсиз                  |
|--------------------|---------------------------------|--------------------------|
| <b>Янгъыравукъ</b> | <i>б, в, г, гъ, д, дж, ж, з</i> | <i>л, м, н, нь, р, й</i> |
| <b>Сагъыр</b>      | <i>п, ф, к, къ, т, ч, ш, с</i>  | <i>ц, х, щ</i>           |

**231-иш.** Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

| Янъгъыравукъ тутукънен<br>башлангъан сѣзлер | Сагъыр тутукънен<br>башлангъан сѣзлер |
|---------------------------------------------|---------------------------------------|
| ..., ..., ..., ...                          | ..., ..., ..., ...                    |

**232-иш.** Ашагъыда берильген сѣзлерде нокъталар ерине тутукъларнынъ янъгъыравукъ чифтлерини язынъыз. Бу сѣзлернен бирер джумле тизинъиз.

акъа — а...а, ис — и..., сес — се..., такъта — ...а...а, тјос — тјо..., эски — э...и.

**233-иш.** Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Сагъыр тутукъларны бир сызыкънен, янъгъыравукъ тутукъ арифлерини эки сызыкънен къайд этинъиз.



Сентябрь айынынъ сонъки кунълери эди. Кунешнинъ сыджагъы эксильген. Чѣллерде, къырларда отлар къурумагъа, багъчаларда япракълар сарармагъа башлагъан эди.



Мавы къанатлы, къара бенечиклери олгъан, кок козьлю, назик аякълы, севимли кобелечик къонмагъа бир чечек я бир ешилъ от тапалмай, къайгъыланып юре эди.

(А. Герайбай)

**234-иш.** Нокъталар ерине янъгъыравукъ тутукъларнынъ сагъыр чифтлерини язынъыз.

Бара — ...ара  
гуль — ...уль  
дагъ — ...акъ

авда — а...а  
багъ — ба...  
адым — а...ым

|              |               |
|--------------|---------------|
| агъа — а...а | джам — ...ам. |
| тюз — тю...  | бек — ...ек   |
| аз — а...    | був — пу...   |

## 57-нджи дерс

### ТУТУКЪ СЕСЛЕРИНИ ИФАДЕЛЕГЕН АРИФЛЕР

(умумийлештириджи дерс)

Суаллерге джевап беринъиз.

1. Шимдики къырымтатар эдебий тилинде, тутукъ сеслерни косътермек ичюн къач дане ариф бар?
2. Пейда олув ерине коре тутукъ сеслер насыл группаларгъа болюнелер?
3. Дудакъ тутукълары нелернинъ иштирак этювинен япылалар?
4. Тиль тутукълары тильнинъ къайсы къысмында пейда олалар?
5. **м, н, нь, л, р** арифлерини окъугъанда, не эшитиле?
6. **б, в, г, гъ, д, ж, з, й, дж** арифлери насыл сеснен окъулалар?
7. **п, ф, к, къ, т, с, ш, х, ч, ц, щ** арифлерини окъугъанда, не чыкъа?

**235-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерде тутукъларны талиль этинъиз.

Алтындан къыйметли  
Бир сёз бар алемде,  
Лугъатнынъ башында  
Бир **саифесинде**.  
Инсанлыкъ о сёзни  
Козюнден зияде  
**Сакътлыкънен** сакълай эм  
Кокюс **къафесинде**.  
**Барышыкъ!** — Алемде,  
Тиллерде дестан.  
Бу сёзнен улу ве  
**Дюльбер** эр **инсан!**  
(Р. Бурнаш)

**236-иш.** «Йылнынъ энъ гузель мевсими» серлевалы метин язынъыз. Джумлелеринъиздеки сёзлерде созукъ ве тутукъ сеслерини къайд этинъиз.

**237-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

| Сагъыр тутукълы сёзлер | Янъгыравукъ тутукълы сёзлер |
|------------------------|-----------------------------|
| ..., ..., ..., ...     | ..., ..., ..., ...          |

Чий — джый, чай — джай, эски — эзги, адым — атым, куль — гуль, аз — ас, джан — чанъ, джам — чам, дерс — терс, пычакъ — быджакъ, якъ — ягъ, такъ — дагъ, заман — саман, вакъыт — факъат, ягъды — якъты, агъыр — акъыр.

**238-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ ве тутукъ сеслерни талиль этинъиз.



Ялы **боюнда** къатты, девамлы **къышлар сийрек** ола. Ягъмурлар чокъкъа сюрмей, къар чокъ турмай, къа кучълешип, къа сакинлешип рузгярлар булутларны, къарларны сипирип алып кете, ирителер. Къатты олгъанда, яни къар чокъ ягъгъанда, дагъларгъа дувадакълар учып келе тургъан. Къыш пек къатты олгъаныны бильдиреджек олсалар: «О йылы дувадакълар кельген эди», — деп ташлай эдилер.

*(Дж. Аметов)*

## 58-инджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### ФИКИР ЮРЮТЮВ МЕТИНИ

**Фикир юрютюв метинине не ичюн? киби суаль къоймакъ мумкюн.**

**Фикир юрютюв метинини язув тертиби:**

1. Беян этеджек фикиринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиалардан мисалер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикиринъизни нетиджеленъиз.

**Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы:**

1. Эсас фикир.
2. Исбатлар:
  - а) ...;
  - б) ...;
  - в) ... .
3. Нетиджелер.



**239-иш.** Берильген ресимни дикъкъатнен сейир этип, «Тавшан-чыкъ» серлевалы фикир юрютюв иншасыны язынъыз.



## 59-ынджы дерс

### ЭДЖА ВЕ УРГЪУ

#### Бильгилеринъизни текрарланъыз

Сёзлер эджаларгъа болюнирлер. Сёзлер бир я да бир къач эджадан ибарет олур:

*кузь, ку-неш, яп-ракъ, кой-деш-лер.*

Эр бир эджада созукъ сес олмакъ керек. Сёзде къач созукъ сес олса, о къадар эджа олур:

*къуш, тур-на, о-юн, та-я-чыкъ.*

Й сеси ярым созукъ, озь башына эджа япмай:

*къой-лар, той-да, сой-ла-рым, айт-тым.*

Сёзнинъ бир кереден, ава акъымыны узьмейип, айтылгъан сесине я сеслер бирикмесине эджа дерлер.

#### Эджаларнынъ чешитлери

| Ачыкъ эджа                                     | Япыкъ эджа                                             |
|------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| Созукъ сеснен бите:<br><i>и-не, а-та, е-ди</i> | Тутукъ сеснен бите:<br><i>деф-тер, яз-дым, алт-мыш</i> |

**240-иш.** Ашагъыдаки сёзлернинъ башта бир эджалы, сонъ эки, учъ, дёрт, беш эджалыларыны язып алынъыз.

Сабан, талебе, чам, тютюн, демирджи, чёлъ, корюшюв, мектеплерден, яйла, гогерджинлер, ойнайлар, эвлеримиз, фындыкъдар, мемлекетимиз.

**241-иш.** Берильген схемаларгъа эсасланып, сёзлер уйдурынъыз.

**Шартлы бельгилер:** () — япыкъ эджа, ( — ачыкъ эджа.

|      |       |         |       |
|------|-------|---------|-------|
| ((   | ( )   | () ()   | () (  |
| и-не | э-кен | деф-тер | аз-ды |
| ...  | ...   | ...     | ...   |

### Бильгилеринъизни текрарланъыз.

Бирден зияде эджалы сёзлернинъ бир эджасы, башкъа эджаларына коре, къуветлидже, котеринки сеснен айтылувына **ургъу** дейлер.

Ургъуны къабул эткен эджагъа ургъулы эджа, къалгъан эджаларгъа исе ургъусыз эджалар дейлер.

Ургъу, адет узьре, эджанынъ созукъ сесине тюше. Бойле ургъугъа сёз ургъусы я да лексик ургъу дейлер. Месея: *Талебелер — дерстен чыкътылар.*

Къырымтатар тилинде ургъу, адетте, сёзнинъ сонъки эджасына тюше. Месея: *дерслик, мектеп, алтын, лескер, къара, докъсан, сексен киби.* Сёзлерге ялгъама къошулгъанда ургъу да, эксерий алларда, сёзнинъ сонъки эджасына авуша: *китап — китаплар — китаплары — китапларымыз киби.*

**242-иш.** Ашагъыдаки джумлелерни язып алынъыз. Къайд олунгъан сёзлерге ургъу къойып, оларнынъ маналарыны анълатынъыз.

1. Китапнынъ саифелерини **къатлама**.  
Битам бизге **къатлама** пиширди.
2. — Ильяс, рале устюне **язма**, — деди оджа.  
Бабам къатыкътан **язма** япып ичти.
3. Тюкянгъа дюльбер ренкли **басма** кельди.  
Урлукъ сачылгъан ерлерге **басма**.
4. Анам тюневин **сарма** пиширди.  
Бу шалны бойнунъа **сарма**.
5. Биз уйлелик **къавурма** ашадыкъ.  
Къартопны чокъ **къавурма**, якъарсынъ.

Къырымтатар тилинде ургъу алмагъан ялгъамалар, элементлер де бар. Месея, зарф япыджы **-ча, -че, -джа, -дже**, фииллерде менфий шекиль япыджы **-ма, -ме**, сёз денъиштириджи хаберлик **-м, -ым, -им, -дыр, -дир, -тыр**,

**-тир** ялгъамалары, **-чы**, **-чи**, **-мы**, **-ми** ве башкъа дереджеликлер ургъу алмайлар. Сёзлерге бойле ялгъамалар къошулгъанда, ургъу сонъки эджагъа дегиль де, ондан эвель кельген эджагъа тюше.

**243-иш.** Шиирни кочюрип язынъыз. Сёзлерге ургъу къоюнъыз.

### Алма

Тереклерде чешит алма,  
Пишмегенни узип алма.  
Пишкенини юв да аша,  
Оны ашасанъ, къуетинъ аша.

(И. Абдурамандан)



**244-иш.** Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, менфий шекильде кельген фииллер тизинъиз ве оларнен алты джумле уйдурып язынъыз.

...  
...  
... — **-май**

...  
...  
... — **-мей**

**245-иш.** Джумлелерни язып, маналары ургъунен фаркълангъан сёзлерни къайд этинъиз.

1. Азбарымызда алма тереги осе.  
Китабымны алма.
2. Санъа береджегим бар.  
Мен онъа китап береджегим.
3. Энверге ялынъыз окъумакъ къалды.  
О, акъшам ялынъыз къалды.
4. Дерсинъ саат къачта башлана?  
Дерсинъ, эр ерни беяз чаршаф къаплады.

## 60-ынджы дерс

### ФОНЕТИКАНЫ ТЕКРАРЛАВ ВЕ ПЕКИТЮВ

Суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косътериле?

3. Эм къалын, эм индже сеснен окъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.
4. Шимдики къырымтатар эдебий тилинде, тутукъ сеслерни косьтермек ичюн къач дане ариф бар?
5. Насыл тутукълар сагъыр ве янъгыравукъ чешитлерге кирелер?
6. Эджа ве ургъунынъ аляметлерини изаланъыз.

**246-иш.** Ашагъыдаки икяе парчасыны кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ фонетик талилини этинъиз.

Талиль тертиби:

1. Сес ве арифлернинъ микъдары (не къадар сес, къач арифнен косьтериле?)
2. Эджаларнынъ микъдары ве чешитлери (ачыкъ, япыкъ).
3. Ургъулы ве ургъусыз эджалар.
4. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын-индже, дудакълы-дудакъсыз).
5. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр-янъгыравукъ).

Олар татлы ве **къокъулы** балны чечеклерден **топлайлар**. Балкъуртлар инсанлар ичюн пек файдалыдырлар. Балкъуртлар пек низамлылар.



Бир группасы чечеклерден бал топлай. Экинджиси **ювада йымырта** къозлай. Бу йымырталардан **яш** балкъуртлар мейдангъа келе.

(А. Къарабаш)

**247-иш.** Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

| Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер |       |             |
|------------------------------------|-------|-------------|
| сагъыр                             | сонор | янъгыравукъ |
| ...                                | ...   | ...         |

**248-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тутукъ сеслерини талиль этинъыз.

Тамам бу гедже **къаравуллыкъ** Рефатнынъ невбетине кельгенинден, Рефат, къаянынъ устюндеки буюк **эмен** агъачынынъ къувушына **кирип** сакъланаракъ, этрафны **козьден** кечирмеге башлады. **Гедже** зиядесиле къаранлыкъ, узакътан ич бир шей корьменинъ чареси ёкъ. **Ялынъыз** чытырдыдан кельген кишини дуймакъ мумкюн эди.

(Джемиль Сейдамет)

## 61-инджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

**249-иш.** «Бизим къоранта» ресимини дикъкъатнен бакъынъыз. Мында тасвирленген инсанларнынъ къыяфетлерине ве аректлерине эсасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. План тизип, серлева уйдурынъыз.





## 62-нджи дерс

### КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ ГРАММАТИКАНЫНЪ ИМЛЯ БОЛЮГИ

Сёзлерни ве оларнынъ теркибиндеки къысымларны (тамыр-негиз ве ялгъамаларны) догъру язув, буюк арифлерни къуullanув, эджаларны бир сатырдан экинджи сатыргъа авуштырув акъкъындаки къаиделер джыйымына имля дейлер.

**250-иш.** Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метиннинъ планыны тизип, дефтерге язынъыз.

#### Имля лугъаты акъкъында

Сёзлерни догъру язмакъ ичюн, имля къаиделерини бильмек керек. Месея: *козюм* сёзюнинъ тамырына *-юм* мулькиет ялгъамасы къошулгъан. Сёзнинъ тамыры индже дудакълы созукъ сеснен кельгени ичюн, индже дудакълы созукънен язылгъан ялгъама къошула.

Бойлеликнен, сиз *козюм* сёзюни догъру язмагъа огрендинъиз.

Бойле сёзлернинъ язылувыны имля лугъатындан тешкермек мумкюн.

Имля лугъатындан догъру къуullана бильмелисинъиз. Имля лугъатындаки сёзлер элифбе тертибинде ерлешкен, онынъ ичюн элифбени эзберден бильмек лязимдир. Имля лугъатындаки сёзлерге ургъу къоюла (шеэр, кедерленмек, назик). Ургъу сёзлерни догъру теляффуз этмеге ярдым эте.

Имля лугъатынен ашагъыдаки тертипте иш алып барыла:

- 1) элифбе боюнджа керекли сёзни сечип алынъыз;
- 2) сёзни эджалап ве бутюн шекильде догъру окъунъыз;
- 3) дикъкъатнен бакъып, бу сёзнинъ язылувыны хатырланъыз;
- 4) сёзни дефтеринъизге язынъыз.

Имля лугъатыны эр даим ана тили дерслерине кетиринъиз. О, сизни догъру язмагъа тез огретир.

**251-иш.** Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз. Джевапларынъызны дефтерге язынъыз.

1. Имля не акъкъындаки къаиделер джыйымыдыр?
2. Сёзлернинъ догъру язылувыны насыл лугъаттан тешкермек мумкюн?
3. Имля лугъатында сёзлер насыл тертипте ерлешкен?
4. Сёзлер устуне къоюлгъан ургъу неге хызмет эте?

**252-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерни, догъру окъулгъанына ве язылгъанына эмиет берип, хатырлап къалынъыз.

Аэропорт, баарь, антенна, шеэр, центнер, хораз, экскаватор, фаалиет, троллейбус, рюкзак, макъсат, шефтали, сув, цирк, хатире, тешеккюр, себзе, урьмет, укюмет, табият, риязият, ниает, лейтенант, килограмм, сейирджи, бойлеликнен, зийрек, аякъмашна, космонавт, инженер.

**253-иш.** Берильген метинни кочюрип язынъыз. Сёзлернинъ та-мыр ве ялгъамаларыны къайд этинъиз.



Мартнынъ йигирми биринджи кунюнде ер юзюнде куньдюз иле гедже мусавий дереджеге келелер. Дюнъянынъ бир якъында он эки саат айдын-лыкъ, дигер якъында он эки саат къаранлыкъ укюм сюре. Шиддетли къыш бите, летафетли баарь башлай. Кунеш зияларынынъ кучю арта. Къар йымшай, эв сачакъларындан саркъып тургъан буз сыргълары ирип, суву ерге тамгъанда, торгъайлар онынъ астында ювуналар. Рутубетли зан-ларда экинлер ешере.

*(Ш. Алядин)*



## 63-юнджи дерс

### КЪАЛЫН, ИНДЖЕ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИНЪ УЙГЪУНЛЫГЪЫ

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз.

|        |          |
|--------|----------|
| азбар  | эзбер    |
| панджа | пенджере |
| орду   | орью     |
| тюше   | юкълай   |

Сёз тамырында созукъ сеслер я къалын, я индже олалар. Месея: ана, ине, акъа, еке киби.

Базы эджнебий тиллерден алынма сёзлер бу къаидеден истисна ола. Месея: *газета, талебе, дивар, тарих, макъале киби.*

**254-иш.** Берильген метинни окъунъыз. Къалын, индже созукъларнынъ имлясыны талиль этинъиз.

Чиркий учып кельди ве арслангъа шойле деди: «Сени пек къуветли деп айталар. Сен тишлеринънен кемире, панджаларынънен тырнай экенсинъ. Бунынъ керчек олгъаныны анъламакъ ичюн, сенинънен курешмек истейим. Къоркъмасанъ, чыкъ къаршыма!».

(Халкъ масалындан)

**255-иш.** Метин парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, келишкен созукъ арифни язынъыз.

#### Бааръ кельди

Сабырс...зл...кънен бекленильген бааръ кельд... . Артыкъ авал...р къызд... . Тышта къышн...нъ къулакъл...рн... кираз киби къызарткъ...н серт, сувукъ боран... ёкъ. Он...нъ ерин... юзьлерн... охшагъан серин денъиз ельч...г... эсе.

(И. Бахшыш, А. Къарабаш)

**256-иш.** «Меним севимли масалым» серлевалы къыскъа инша язынъыз. Джумлелерде олгъан сёзлерни, къалынлыкъ-инджелик къаидесине эсасланып, талиль этинъиз.

**257-иш.** Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдырынъыз.

|                                     |                      |
|-------------------------------------|----------------------|
| Къалын созукъларнен кельген сёзлер  | ..., ..., ..., ... . |
| Индже созукъларнен кельген сёзлер   | ..., ..., ..., ... . |
| Эм къалын, эм индже созукълы сёзлер | ..., ..., ..., ... . |

Тамырнынъ сонъки эджасы къалын созукъ сеснен кельсе, онъа къошулгъан ялгъамасы да къалын созукъ сеснен олмалы.

Меселя: *китап-лар-ымыз-дан, къарандаш-лар-гъа.*

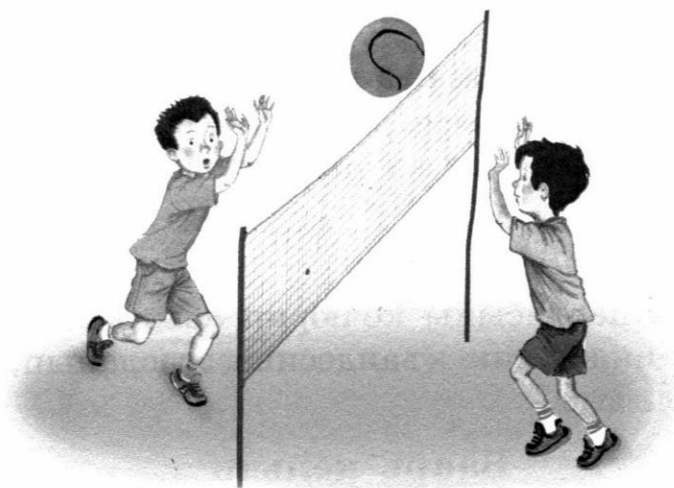
Эгер сёз тамырында сонъки эджа индже созукънен олса, онъа къошулгъан ялгъамалар да индже созукънен олмалы.

Меселя: *талебе-лер-и-миз-ни, дефтер-лер-ге.*

**258-иш.** Метинни язынъыз. Къалын созукълы ялгъамаларны бир сызыкънен, индже созукълы ялгъамаларны эки сызыкънен бельгиленъиз.

Алинен Энвер — айырылмаз достлар. Олар бир сыныфта окъуйлар. Эки-си де аляджылар. Зайыф окъугъан талелерге достлар ярдым берелер. Ар-сыз ве тенбель балаларгъа исе къаршы туралар. Спорт ве беден тербиесинен де пек достлар. Хусусан, футбол ойнамагъа пек севелер. Бу эки дост эр бир иште сыныфдашларына орынек ола билелер...

(Э. Фазыл)



## 64-юнджи дерс

### ДУДАКЪЛЫ СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИНЪ УЙГЪУНЛЫГЪЫ

◆ Ашагъыда берильген сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз:

|                                     |                                |
|-------------------------------------|--------------------------------|
| бугунь<br>одун<br>гонъюль<br>осьмюр | утю<br>копюр<br>чукъур<br>узун |
|-------------------------------------|--------------------------------|

Сѣзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукънен кельсе, онъа къошулгъан экинджи эджа да дудакълы сеснен олмалы (эгер экинджи эжда-да а, е созукълары олмаса).

Истисна: **экинджи эждада а, е созукълары келе билир**. Месея: *колек, урба*.

**259-иш.** Нокъталар ерине, дудакълылыкъ къайдесине эсасла-нып, келишкен созукъ сесни косътерген ариф язынъыз.

Буг...нъ, ком...р, од...н, гонъ...ль, бур...н, кок...с, уз...н, тол..., чукъ...р, коп...р, къурш...н, тют...н, бул...т, докъ...з, бу...к, сув...къ, къоз..., къо..., юз...м, тор...н, осьм...р, урл...къ, бульб...ль, къу..., ургъ..., дом...з, чом...ч, окс...з, соз...къ, тут...къ, кулл...к, бойн...з, гуг...м, юз...к, къут..., къомш..., бут...н, ол...м, сол...къ, кузыг..., гъур...р, чѣк...ч, чуб...къ, пуск...ль, мушк...ль, нох...т, тюш...ндже.

**260-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сѣзлернинъ имлясыны талиль этинъиз.

1. **Узундыр бою, ешилъдир сою,**  
Акътыр къаны, сувдыр джаны.

2. Эв тѣпеси **оюлды,**  
Ичиндеки **джоюлды.**



3. Меним битам Тавбадракъ **коюнде догъды.** Догъгъан **кунюне** мен онъа **кузыгю** ве **путькюлли** шал багъышладым.

**261-иш.** «Кузьде коюмизде...» джумлесини девам этип, къыс-къа икаяе язынъыз. Сѣзлернинъ имлясыны талиль этинъиз.

♦ Ашагъыда берильген сѣзлердеки созукъ сеслерни талиль эти-нъиз: бир эджалы дудакълы сеснен кельген сѣз тамырына насыл ялгъамалар къошула?

къуш + **чу**  
сют + **чю**  
ѣл + **джу**

дост + **лукъ**  
куль + **люк**  
туз + **лукъ**

Бир эджалы дудакълы сеснен кельген сѣзлерге къошулгъан ялгъамалар-да дудакълы созукъ сес язылыр.



Истисна: Базы ялгъамалар дудакъсыз шекильде язылырлар.

1. **Саиплик ве тюшюм келиш ялгъамалары:** дост + **нынъ**, сют + **ни**.
2. **Охшав-кичильтюв ялгъамаларында:** къуш + **чыкъ**, кузь + **чик**.
3. **Хаберлик ялгъамаларда:** дост + **ым**, дост + **сынъ**, дост + **тыр**.
4. **Алфииль япыджы ялгъамаларда:** ор + **ып**, кус + **ип**.
5. **Кечкен заман фииллеринде:** ол + **ды**, ур + **ды**.

**262-иш.** Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъамалар язынъыз.

| Дудакълы созукънен кельген<br>ялгъамалар язынъыз | Дудакъсыз созукънен кельген<br>ялгъамалар язынъыз |
|--------------------------------------------------|---------------------------------------------------|
| ёл + ...                                         | дост + ...                                        |
| ун + ...                                         | къол + ...                                        |
| дёрт + ...                                       | туз + ...                                         |
| кузь + ...                                       | ур + ...                                          |
| козь + ...                                       | ол + ...                                          |
| от + ...                                         | къуш + ...                                        |

**263-иш.** Икяе парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине дудакълылыкъ къаидесине эсасланып, келишкен созукъ сесни косьтерген ариф язынъыз.

Кузьде, авалар сув...магъа башламасынен, авушыджы къушлар сыджакъ мемлекетлерге уч...п кетмеге азырланалар. Бу уч...п кетюв чешит къушларда чешит тюрл... ола. Къушлар озь ерлеринден уфакъ сюр...чиклернен кочелер. Дженюпке якъынлашкъанда, сюр...чиклер бир ерге къош... лалар, бир къач бинъ къуш ола ве илериге догър... бул...тдай олып кетелер.

Адетиндже, къушларнынъ эр бир со... айры башына сюр...нен уча. Лякин чешит къушларнынъ сюр...лери бир ерге къош...лгъан вакъытлар да ола.

Къушларнынъ бир со... кунъд...з учалар, геджелери исе раатланалар. Бааръде бизге кеч уч...п кельген къушч...кълар эрте уч...п кетелер.

(И. Бахшыш, А. Къарабаш)



## 65-инджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### ОДАНЫНЪ ТАРИФИ

◆ Оданы тарифлегенде, оданынъ аляметлери, анда тургъан эшьялар тасвирлене.

**264-иш.** «Эмек дерсинде» ресимине бакъып, эмек одасынынъ тарифини язынъыз.

Ашагъыдаки суаллерге эсасланынъыз.

1. Бу насыл устахане?
2. Рафларда насыл алетлер тура?
3. Эмек одасында кимлер чалыша? Балаларгъа адлар къойып, насыл ишлер беджергенлерини тариф этинъиз.



## 66-нджы дерс

### СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИНЪ УЙГЪУНЛЫГЪЫ

(умумийлештириджи дерс)

**265-иш.** Ашагъыда берильген джедвельни дикъкъатнен козетинъиз. Бу джедвельге эсасланып, суаллерге джевап беринъиз.

1. Къалынлыкъ-инджелик имля къайдеси неден ибарет? 2. Насыл сёзлер бу къаидеден истисна олалар?

| Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы                                                                                   |                                                                                                                         |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Къалынлыкъ</b><br><br>сёз тамырында ялгъамаларда<br><i>ана + лар + яза + джакъ</i><br><i>ымыз + ны + лар</i>              | <b>Инджелик</b><br><br>сёз ялгъамаларда<br>тамырында <i>келе + джек + лер</i><br><i>ине + лер</i><br>+ <i>имиз + ни</i> |
| <b>Истисна:</b> базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: <i>газета, дивар, талебе</i> . |                                                                                                                         |

**266-иш.** Имля лугъатындан сёзлер сечип, эки сырагъа язынъыз: а) къалын созукъларнен кельген сёзлер; б) индже созукъларнен кельген сёзлер.

**267-иш.** «Табиатшынаслыкъ дерсинде» серлевалы диалог уйдырынъыз. Диалог иштиракчилери: табиатшынаслыкъ оджасы ве талебе (оджа кечкен мевзулар боюнджа талебеге суаллер бере).

**268-иш.** Джедвельге бакъып «Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы» къайдесини изаланъыз.

| Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы                             |                                                                                                                            |
|----------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Сёз тамырында<br><i>омюр</i><br><i>гонъюль</i><br><i>бурун</i> | Ялгъамаларда<br><i>ёл + джу</i><br><i>дёрт + люк</i><br><i>узь + дюр + ди</i>                                              |
| <b>Истисна:</b> <i>копек, урба, ода</i>                        | <b>Истисна:</b> 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары |

**269-иш.** Имля лугъатындан дудакълы созукъларнен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

**270-иш.** Схемаларгъа эасланып, сёзлер язынъыз. Бир къач сёзни джумлелер ичинде къулланынъыз

...  
...  
... — **-джы**

...  
...  
... — **-чы**

## 67-нджи дерс

### ТУТУКЪ СЕСЛЕРНИНЪ УЙГЪУНЛЫГЪЫ

◆ Ашагъыда берильген сёзлерде ян-янаша кельген тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

багъджы  
иштен  
гузельдже  
осьтюрд

тездже  
докъуздан  
отъкюр  
атта

Сёзнинъ тамырында ве тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда янъгыравукътан сонъ янъгыравукъ тутукъ, сагъыр тутукътан сонъ сагъыр тутукъ келир.

Ихтар:

1. Сонор тутукълар эм сагъыр, эм янъгыравукъ тутукълар янында келирлер.
2. **-даш, -деш, -дар, -дер** ялгъамалары сагъыр тутукълардан сонъ да келе биле: *меслек-деш, юрт-даш, эмек-дар.*
3. **-чыкъ, -чик** ялгъамалары: *дефтер-чик, козь-чик.*

**271-иш.** Берильген метинден уйгъунлашып кельген ве тутукълары олгъан сёзлерни кочюрп язынъыз.

Эр кунъки киби, бугунъ акъшам да таячыгъынен ёл араштырып, Алимни къаршыламакъ ичюн, кой юкъарысына догърулды. Бираздан акъшам тынчлыгъыны бозып, кой сокъакълары отлакътан къайткъан айванларнынъ сеслеринен джанланды.

Азамат акъай, сокъакъ башындаки эв диварына таянып, беклеп турды. Шу арада сыгъырларнынъ бири, онъа догърулып, бир къач керелер мунъредди, тилинен онынъ къолларыны ялады. Азамат акъай сыгъырыны танып, онынъ къашкъа башыны сыйпады.

(Ю. Болат)

**272-иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

...О, бешинджи сыныф талебеси. Сыныф аркъадашлары, бутюн мектеп талебелери оны не къадар тербие этмеге тырышса да, о, **олардан** узакълаша, озъ бильгенини япа.

Оджа Аметни харита янына **чагъырды**. Амет не ичюнدير утана, **юзю** къызара эди. Оджа:

— Амет, Африканы косътерчи, — деди.



Амет, кьолуна таякьны алып, буюк харита устюнде **о якькьа-бу якькьа юрьгюзмеге** башлады ве таякьны Америка устюнде **токьтатты** да: «Иште, бу, оджам», — деп, яваштан штаныны юкьары котерди.

(Б. Ваан)

**273-иш.** «Ана тили дерсинде „Тутукь сеслернинь уйгьунлыгьы“ кьайдеси» вазиетте диалог тизиньиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Тутукь сеслернинь уйгьунлыгьы» кьайдеси боюнджа суаллер бере, экиндржи — 5-индржи сыныф талебеси суаллерге джеваплана.

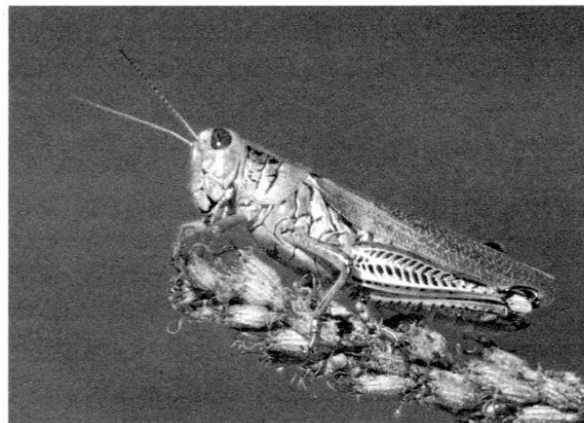
**274-иш.** Шиирни окьуньыз. Тутукь сеслернинь уйгьунлыгьы кьайдесине уйгьун шекильде язылган сёзлерни сечип, дефтерге языньыз. Имля кьайдесини агьзавий шекильде изаланьыз.

### Чегертки

Йымыртадан догьармыз,  
Баба неслин кьувармыз.  
Пек чалышкьыр балкьуртдай,  
Саба эрте турармыз.

Багьча, бостан севермиз,  
Дёрт ай яшай, олермиз.  
Омрюмизнинь ичинде  
Эп секирип юермиз.  
Бутюн язда эр ерде  
Пырылдармыз, пырылдар.  
Кьурсагьымыз тойган сонь,  
Чырылдармыз, чырылдар.

(А-Л. Э. Герайбайдан)



## 68-индржи дерс

### СИНГАРМОНИЗМ КЪАЙДЕЛЕРИ

(умумийлештиридржи дерс)

**275-иш.** Суаллерге джевап бериньиз:

1. Сингармонизм насыл имля кьайделеринден ибареттир?
2. Кьалынлыкь-индржелик кьайдесини изалап, мисаллер кетириньиз.
3. Дудакьлылыкь-дудакьсызлыкь кьайдесини аньлатыньыз. Дудакьсыз созукьларнен язылган ялгамаларны мисаллернен косьтериньиз.



**276-иш.** Метинни окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къайдеси-не бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъ-сызлыкъ къайдесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бель-гиленъыз.

Узакътан дагълар айбетли корюнелер. Оларнынъ башлары узеринде топ-топ чуллу булутлар долашалар. Лякин Айдер дагъларгъа якъынлагъан сайын, олар эп арткъа чекильген киби олалар, кичиклешер. Ягъмурлы авада бу дагъларнынъ кечильмезлиги акъкъындаки теляшлы тасаввур яваш-яваш гъайып ола. Онынъ ерини уют, ишанч ала.

(Э. Амит)

**277-иш.** «Къырым табияты» серлевалы икяе язынъыз. Къулангъан сёзлеринъизде сингармонизм къаиделерини изаланъыз.

**278-иш.** Джедвельни мисаллернен толдурынъыз

| Созукъ сеслернинъ уйгунлыгъы<br>(сингармонизм) къаиделери |              |                                        |              |
|-----------------------------------------------------------|--------------|----------------------------------------|--------------|
| Къалынлыкъ-инджелик къайдеси                              |              | Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ<br>къайдеси |              |
| сёз<br>тамырында                                          | ялгъамаларда | сёз<br>тамырында                       | ялгъамаларда |
| ...                                                       |              | ...                                    | ...          |
| Истисна: ...                                              | ...          | Истисна: ...                           | Истисна: ... |

**279-иш.** Метинни окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къайдеси-не бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъ-сызлыкъ къайдесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бель-гиленъыз.

О, арангъа къойларнынъ кирип биткенини корьген сонъ, къапыны къапат-ты ве, къапы къанатынынъ бири устюне кечирильген демир сюрдюни тюртип, сюръмеледи. Шимди барып, ашханеден балабан асма килитни алып, оны сюръмеге асып, аран къапысыны килитлемек, андан сонъ ашханеге барып ашамакъ, сонъра шорбаджысынен берабер кетип, о, къойларны сайгъанда, оларнынъ яхшы тойып тоймагъанларыны ёкълагъанда ве, ярын соймакъ ичюн айырылгъан сойларынынъ башларына къатраннен нишан къойгъанда, онъа лампа тутмакъ керек эди.

(У. Ипчи)

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

**280-иш.** Ресимге дикъкъатнен бакъып, ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Ресимнинъ мундериджеси акъкъында айтынъыз: бу ерде не олып кече? Не себептен?

2. Ресимде тасвирленген вакъиадан эвель не олгъаныны ве ондан сонъ не оладжагъыны тасавур этинъиз.

3. Тизеджек икяенъизнинъ мевзусыны ве эсас фикир, гъаесини бельгиленъиз. Бунъа коре, серлевасыны уйдурынъыз. (Икяенъизнинъ серлевасы ве ресимнинъ ады чешит тюрлю ола биле).

4. Икяенинъ композициясыны хатырланъыз. Ресимде тасвирленген анъ икяенъизнинъ кульминациясы оладжагъына эмиет беринъиз. Икяенинъ планыны тизинъиз.

6. Ресимде тасвирленген вакъианы толу шекильде акс этмек ичюн, икяенъизге диалог, инсанларнынъ тарифини де кирсетинъиз.

Зера къартана хасталанды. Пакизе ве Фатиме ал-хатырыны бильмек ичюн кельдилер.



## 70-инджи дерс

### СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИНЪ ТЮШИП КЪАЛУВЫ

◆ Ашагъыда берильген сёзлернинъ язылувыны козетип, денъиш-мелерни къайд этинъиз.

Илим — ильмий

Исим — исми

Омюр — омрюм

Сонъки япыкъ эджада **и, ы я да у** олгъан базы сёзлерге созукъ сеснен башлангъан ялгъамалар къошулгъанда, тамырдаки сонъки **и, ы** ве **у** сеслери теляффузда эм де языда тюшип къала.

**281-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

О, медениетимиз саасындаки муим меселелер акъкъында чокътан-чокъ эсерлер, **ильмий** макъалелер яратты, лякин **озюнинъ** шахсиетине даир бир ерде бир сатыр малюмат къалдырмады. О себептен, шимди бу улу адам узеринде сёз **юрютюв** ниетинде экенмиз, **кучьлюклер** къаршысында булунмакътамыз. Ойле олса да, мен, **вакъты** иле, мутебер муаллимнинъ огюнде дерс алгъан юзлернен татар генчлерининъ бириси сыфатында, онынъ акъкъында, азмы-чокъмы, бильгенлеримни ве эшиткенлеримни шимди, чокъ йыллардан сонъра, икътидарыма коре, икяе этмек ве икяе эткенде, оджанынъ **омрюни**, мисаллер саесинде, халкъымызнынъ тарихынен багълап косътермек истейим, чюнки джемаат эрбабынынъ аяты халкъ такъдиринен сыкъы багълы ола.

(Б. Гъафаров)

**282-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерге мулькиет ялгъамаларыны къошып язынъыз. Бир къач сёзни джумле ичинде къулланынъыз.

Асыр, вакъыт, омюр, акъыл, сынъыр, шекиль, девир, фикир, боюн, огъул, нефис, кокюс, акис, гонъюль, зулум, асыл, аджим, бахыт, бенъиз, омуз.

**283-иш.** «Меним мышычыгъым» серлевалы ктыскъа икяе язынъыз. Джумлелердеки сёзлернинъ язылувыны сингармонизм джеэттен талиль этинъиз.

**284-иш.** Аталар сёзлерини язынъыз. Къалынлыкъ-инджелик къайдесине бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакътылыкъ-дудакъсызлыкъ къайдесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

Тирнеклик бахт кетирир, тенбеллик ачтан ольдюрир. Ватан — догъмуш ананъ исе, гъурбет иль — огей ананъ. Юкъусы чокънынъ бахты аз. Бирлик

эв — берекетли эв, къавгъалы эв — алектли эв. Догърудан ач корьмедим, эгриден — токъ. Аш десенъ — чапар, иш десенъ — къачар. Аджджыгъа татлы берильмез. Чокъ динъле, аз сёйле.

## 71-инджи дерс

### ТУТУКЪЛАРНЫНЪ ИМЛЯСЫ

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан тутукъларнынъ язылувында насыл денъишмелер козетиле?

мектеп — мекте**б**им

курек — куре**г**инъ

Къырымтатар тилинде **п, к, къ**, тутукъларынен биткен сёзлернинъ тамырына созукъ сеснен башлангъан ялгъама къошулса, бу сагъыр тутукълар озь янъгыравукъ чифтлерине чевирилелер.

Истисна: бир эджалы сёзлер бу къаидега бойсунмайлар. Месея: *сап-сапы, окъ-окъу*.

**285-иш.** Ашагъыдаки сёзлерге созукънен башлангъан эджа къошып язынъыз.

**Иш орьнеги:** мектюп — мектюбинъ.

Мектюп, таякъ, сенек, тилек, козьлюк, чорап, элек, топракъ, долап, дёртлюк, къуйрукъ.

**286-иш.** Ашагъыда берильген ялгъамаларгъа уйгъун кельген исимлерни язынъыз.

...  
...  
... — **-бимиз**

...  
...  
... — **-гимиз**

**287-иш.** Джумлелерни язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген тутукъны кошунъыз.

1. Бизим мектеп шеэрнинъ меркезиндедир.  
Мекте...имизнинъ бинасы эки къатлы.
2. Азбарда мышыкънынъ сеси эшитильди.  
Мышы...ымызнынъ туклери пек йымшакъ.
3. Багъчамызда дёрт эрик тереги бар.  
Алиенинъ берген эри...и экши эди.

**288-иш.** Ашагъыда берильген джумлелерни кочюринъиз. Нокъ-талар ерине сагъыр я да янъгъыравукъ тутукъ арифни язынъыз.

1. Башы тара..., къуйру...ы оракъ.
2. Меним тая...ым, сенинъ тая...ынъдан узундыр.
3. Кузьде тере...лернинъ япра...лары тѣкюле.
4. Алма тере...лерининъ япра...лары тѣгерек ола.
5. Аркъадашым язгъан эки мектю...инден бирини алдым.
6. Бизим мекте...нинъ эдебият тѣгерек...и афтада эки кунъ чалыша.

**289-иш.** Ашагъыда берильген сѣзлерге созукънен башлангъан ялгъама къошып язынъыз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Мектеп, аякъ, кольмек, юмрукъ, челек, аякъкъап, осьмюрлик, байракъ, оракъ, терек, къушакъ, топракъ, долап, этек, сачакъ, курек, урлукъ, копек, кобелек, эдип, адакъ, гъадап, яшлыкъ.

## 72—73 юнджи дерслер

### ТУТУКЪЛАРНЫНЪ ИМЛЯСЫ

◆ Берильген сѣзлерни окъунъыз. **К, къ** сеслеринен биткен сѣзлерге охшав-кичильтюв ялгъамалары къошулса, насыл денъишмелер пейда ола?

чанакъ — чаначыкъ

курек — куречик

бардакъ — бардачык

копек — копечик

къашыкъ — къашычыкъ

юрек — юречик

Сонъу **к, къ** сеслеринен биткен сѣзлерге охшав-кичильтюв **-чик, -чыкъ** ялгъамалары къошулгъан сѣзнинъ сонъундаки **к, къ** сеслери тюшип къалыр, язылмазлар.

**290-иш.** Шиирни окъунъыз. Юкъарыдаки къаиделерге эссланып язылгъан сѣзлерни къайд этинъиз. Къалынлыкъ-инджелик, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаиделерине бойсунгъан сѣзлерни сечип, оларнынъ имлясыны изаланъыз.

### Чокърачыкъ

Аланчыкъ, аланчыкъ ортасында чокърачыкъ.

Сувгъа кельди тавшанчыкъ.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъдан бер азчыкъ, — деди.



Чокърачыкъ тавшанчыкъкъа сув берди.  
 Сонъ кельди сансарчыкъ.  
 — Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъ-  
 дан бер азчыкъ, — деди.  
 Чокърачыкъ сансарчыкъкъа да сув берди.  
 Сонъ кельди тилькичик.  
 — Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъ-  
 дан бер азчыкъ — деди.  
 Чокърачыкъ тилькичикке де сув берди.  
 Сонъ кельди кирпичик.  
 — Чокърачыкъ, чокърачыкъ, манъа сувунъ-  
 дан бер азчыкъ, — деди.  
 Чокърачыкъ кирпичикке де сув берди.  
 (А. Алим)



**291-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерге охшав-кичилтъюв ялгъамаларыны иляве этип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъыз.

Къушакъ, элек, кобелек, къулакъ, сенек, мыйыкъ, сюек, отъмек, байракъ, бешик, пармакъ, терек, тирсек, кокрек, джуйрюк, кепек, корюк, орьнек, къазыкъ.

**Нъ арифи сёзнинъ ортасында ве сонъунда языла, сёз башында расткельмей.** Меселя: *денъиз, манълай, танълай, динълемек, анъламакъ, тенъ, бенъ, кенъ, бинъ киби.*

**Гъ, къ арифлери сёзлернинъ башында, ортасында ве сонъунда языла:** гъалебе, гъам, гъыда, гъайрет, багъыр, сагъынмакъ, лагъап, багъ, сагъ, къыркъ, къырмазы, къошаф, рефикъа, акъыл, батакъ, сокъакъ киби.

**Дж сёзнинъ башында, ортасында ве базан сонъунда расткеле.** Меселя: *джевиз, джыймакъ, джылап, оджа, уджуз, илядж ве башкъалары.*

**292-иш.** Шиирни окъунъыз. **Нъ** арифинен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

**293-иш.** Б. Мамбет уйдургъан тезайтымларны догъру ве тез теляффуз этмеге огренинъыз. **Нъ** арифинен кельген сёзлерни сечип, язып алынъыз.

1. Ялынынъ янында  
 Ярамаз яланджы  
 Ялынъыз янтайып  
 Яткъанда,  
 Яланджынынъ янына  
 Янтайып ятманъыз.

2. Къат-къат къатлама,  
 Отур, Вели, чатлама.  
 Къатламанынъ къаты чокъ,  
 Эм тегерек, уджу ёкъ.

## 73-юнджи дерс

**294-иш.** Шаир Б. Мамбет уйдургъан тезайтымларны тез ве догъ-ру теляффуз этмеге огренинъиз.

Къара къарынджа  
Къаранлыкъ,  
Къоркъунчлы къобадан  
Къоркъып къачкъан,  
Къараджа къаршысында  
Къопайгъан.

**295-иш.** Метинни окъунъыз. Дж арифинен кельген сёзлерни сечип, язып алынъыз.

Осман Акъчокъракълынынъ экинджи эдебий эсери «Къырым генчлери» олды. Бу икяе озюнинъ мундериджеси, бедieti итибарынен окъуйыджылар-гъа буюк севинч кетирди. Икяеде Къырымнынъ о девирдеки сиясий-ичтимаий адиселери гъает юксек эдебий усталыкънен тасвир этильген ве табиий зен-гинлиги, дюльберлиги муэллифнинъ озюнинъ аджайип рессамлыкъ меарети-нен чызылып, яраштырылып берильген.

(Б. Гъафаров)

**296-иш.** Шиир парчасыны кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ ве тутукъ сеслерини бельгилеп, талиль этинъиз.

### Кичик усталар

Дёрт-беш бала, топланып  
Къарт чинарнынъ тюбуне,  
Кичик эвчиклер япып,  
— Кой къурдыкъ, — деп, севине.

Эвчиклери — къутудай,  
Бичими де келишкен.  
Олар, буюк адамдай,  
Ишке джиддий киришкен.

(Э. Ибраим)

## 74-юнджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ЯЗЫЛГЪАН ИНША

**297-иш.** Ашагъыда берильген ресимге бакъып, суаллерге дже-вап беринъиз. Ресимлернинъ мундериджесини агъзавий шекильде талиль эткен сонъ, инша язынъыз.

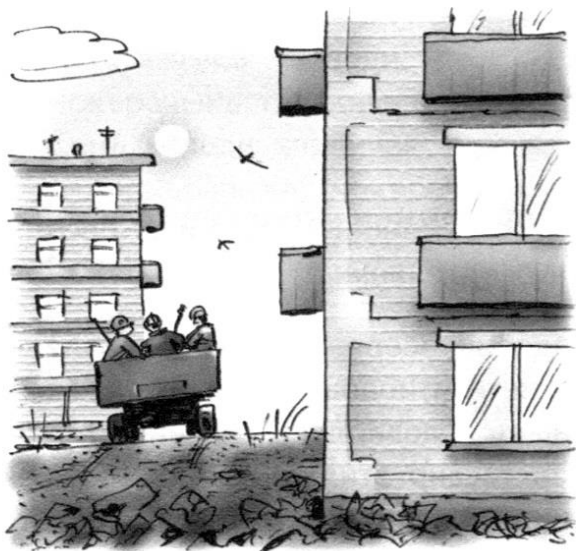
Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

2. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къуланмалысынъиз.

5. Язгъан фикирлерни, «гонълюнъизден кечиререк», озъ дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.



## 75-инджи дерс

### БУЮК (БАШ) АРИФЛЕРНИНЪ ИМЛЯСЫ

◆ Къырымтатар имля къаиделерине коре, буюк арифлер бойле алларда къуланылалар:

1. Эр бир джумле буюк арифнен башлана.
2. Шиирнинъ эр бир сатыры буюк арифнен башлана.

3. Хас исимлер буюк арифнен язылалар: Амза, Мемет, Ибраим, Сервер, Энвер, Къырым, Стамбул, Полония.

4. Сейярелернинъ ве йылдызларнынъ адлары буюк арифнен языла: Чолпан, Марс, Юпитер. Амма кунеш, ер, ай сёзлери астрономик тюшюндже (планета) адлары олгъанда, буюк арифнен, башкъа вакъытларда исе уфакъ арифнен языла.

5. Мемлекет, мухтар джумхуриетлернинъ ады олгъан бирикмелернинъ эр бир сёзю буюк арифнен башлана: Къырым Ханлыгъы, Къырым Мухтар Джумхуриети, Америка Къошма Штатлары киби.

**298-иш.** Имля лугъатындан баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, джедвельге ерлештиринъиз.

| Хас исимлер                       |                           |
|-----------------------------------|---------------------------|
| Сейяре ве<br>йылдызларнынъ адлары | Мемлекетлернинъ<br>адлары |
| ..., ..., ..., ...                | ..., ..., ..., ...        |

**299-иш.** Метинни окъуп, баш арифнен язылгъан сёзлернен кельген джумлелерни кочюринъиз.



Дикъкъатымызны эвеля безъ таштан япылгъан юксек эйкель джелъп этти: совет аскерининъ бир элинде — бала, дигер элинде — къалкъан. Аякълары янында солмагъан чечек дестелери. Эйкельнинъ огюнде къырмызы, мор, безъ чечеклер ачкъан. Чечеклернинъ мермер диварында: «Олар Судакънынъ азатлыгъы ичюн джанларыны феда эттилер», — эйкельнинъ сол якъындаки иншаатта исе: «Ватанымыз огърундаки дженклерде эляк олгъанлар хатиресине...» — деген сёзлер язылгъан.

Бу сёзлернинъ астындаки мермер узеринде алтын арифлернен эбедийлештирилген бир чокъ шейтлернинъ адларыны окъудыкъ. Оларнынъ арасында бизим койдешлеримиз Мамут З., Мемедля Э. С., Осман З., Османов А., Юсуфов Э. Х., Чалаш С. А., Керимов А., Османов У., Ибраимов А. ве дигерлер бар.

(Р. Алиев)

**300-иш.** Метинни кочюрип язынъыз. Буюк арифнен язылгъан сёзлернинъ астларыны сызынъыз.

Осман оджа Акъчокъракълы озъ зенааты боюнджа дюнья джогърафиясыны темелинден бильген ве бир чокъ девлетлерни козьлеринен корьген адам. О, яшлыгъында Одесса, Киев, Петроград, Москва, Къазан, Уфа, Оренбург, Ташкент, Самаркъанд, Ашхабад, Бухара, Баку шеэрлеринде къач дефалар булунгъаны киби, Юнанстанны, Италияны, Сирияны, Мысырны, Туркиени, Булгъарстанны, Алманияны зиярет этти, Петербург, Истамбул, Бейрут, Каир университетлеринде тасиль корьди, рус, арап, фарс, алман, франсыз тиллерини мукеммель огренди, ильмий ишлерде бу тиллерден файдаланмагъа бильди.

(Б. Гъафаров)

**301-иш.** Метинни окъунъыз. Буюк арифнен язылгъан сёзлерни сечип, язып алынъыз.

Бизим эдебиятымызнынъ йигирми векили дженкнинъ ильки куньлеринде Ватан мудафааджылары сафына къошулды ве джебэге кетти. Оларнынъ он экиси эляк олды. Булар: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Абляй Шамиль, Азам Амет, Бекир Ваап, Мамут Дибакъ, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Осман Батыров, Эннан Алимов.

Джебэлерден аман-эсен къайткъан эдиплеримиз Абдулла Дерменджи, Шамиль Алядин, Гъафар Булгъанакълы, Энвер Селямет, Джевдет Аметов, Ремзи Бурнаш, Риза Халид, Сеитумер Эмин тенлеринде, юреклеринде дженк яраларынен иджат этти ве иджат этмектелер.

(«Йылдыз» меджмуасы)

## 76-нджы дерс

### ЭДЖА АВУШТЫРЫЛУВЫ

Языда бир сатыргъа сыгъмайып къалгъан эджа экинджи сатыргъа бойле авуштырыла:

а) эджа эсасында: *мек-теп, сай-лав, китап-хане, ки-тапхана я да китапха-не*;

б) сёзнинъ биринджи я да сонъки эджасы языда бир арифнен ифаделенгенде, биринджи эджа сатыр сонъунда ялынъыз къалдырылмай я да сонъки бир созукълы эджа башкъа сатыргъа ялынъыз кочюрьильмей: *а-ра-сы, дегиль де ара-сы, я-нъы-дан дегиль де янъы-дан* киби.

в) бир сесни ифаделеген къ, гъ, нъ, дж арифлер бирикмелери эджа авуштырув вакътында айырылмайлар: *магъ-рур, макъ-ъале, танъ-лай, мед-жлис оларакъ дегиль де магъ-рур, ма-къале, танъ-лай, медж-лис* киби шекильде авуштырылалар;



г) теркибинде къаттылыкъ (ъ) я да йымшакълыкъ (ь) ишаретлери олгъан сёзлер эджаларгъа айырылып кочюрийгенде, бу ишаретлер биринджи сатырда къала: *хавъ-яр, биль-мек, силь-мек*, киби.

**302-иш.** Метинни окъунъыз. «Сёз авуштырув» къайдесине эсасланып, сёзлерни эджаларгъа болип кочюринъиз.

Парчалангъан къара-къою булутлар арасындан къырмызы бакъыр синини анъдырып ай ялдап чыкъты, онынъ йымшакъ шавлеси ёл четиндеки эвчикни айдынлатты... Къапы ачыкъ эди. Осьмюрлер нефеслерини тыйып, динълендилер. Энвернинъ бурнуна мелевше къокъусы урды.

(Э. Фазыл)

**303-иш.** «Ана тили дерсинде «Сёз авуштырув» къайдеси» вазиетте диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Сёз авуштырув» къайдеси боюнджа суаллер бере, экинджси — 5-инджи сыныф талебеси суаллерге джевап бере.

**304-иш.** Ашагъыдаки сёзлерни «Сёз авуштырув» къайдесине эсасланаракъ язынъыз.

Эниште, дайы, ана, тизе, торун, сою, къайны агъа, къардаш, къайнана, балдыз, апте, эмдже, акъай, ады.

**305-иш.** Сёзлерни окъунъыз. «Сёз авуштырув» къайдесине коре эджаларгъа болюнмеген сёзлерни сечип язынъыз.

Окъуп, бешер, сайы, кунеш, емиш, былтыр, ава, мында, яза, куле, эсап, куде, ача, сая, эсе, къагъыт, экен, ода, тая, ине, юва, элек.

## 77-нджи дерс

### МУРЕККЕП СЁЗЛЕРНИНЪ ИМЛЯСЫ

Муреккеп сёзлер къошулып, дефиснен ве айры язылырлар.

Къошулып язылгъан муреккеп сёзлер: *Акъяр, мысырбогъдай, кунъайлан* — **къошма сёзлер**.

Дефиснен язылгъан муреккеп сёзлер: *гедже-кунъдюз, яваш-яваш, Алма-Ата, савут-саба, тез-тез* — **чифт сёзлер**.

**Чифт сёзлернинъ къысымлары дефиснен (-) языла.**

*Чанакъ-чельмек, буюктен-буюк, келир-кельмез, къарлы-бузлу, къыш-яз, беяз-къара, янъы-эски, яш-къарт, беш-он, учуджы-сынавджы.*

Айры язылгъан муреккеп сёзлер: *юз йигирми беш, яза берди, акъкъайын мантары, сырлы бакъла* — **муреккеп сёзлер**.

**306-иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Муреккеп сёзлерни сечип, имлясыны изаланъыз.



Ханджами мааллесининъ эсли-башлы эркек залиси шимди уйле намазында. Ибадетханеде... тюрлю мемурлар тенеффюс маначыгынен къавеханелерге толушкъанлар.

Шеэрнинъ меркез мааллелеринде уйлелик тенеффюске риает этильсе де, Келир къапы бетте, Гъазы-Мажурда, Шейтан-Чаршыда иш токътагъаны ёкъ.

(Ш. Алядин)

**307-иш.** Муреккеп сёзлерни эки тарафкъа болип, язынъыз: айры язылгъан, къошулып язылгъан муреккеп сёзлер.

Кийик эчки, къырбакъасы, эркек бузав, пардош мышыкъ, къаплыбакъа, айбалыкъ, кёр сычан, аюв баласы, яркъанат.

**308-иш.** Метинни окъунъыз. Муреккеп сёзлерни къайд этинъиз.

Къаплыбакъа макътанды: «Мен чапышта биринджи кельдим. Мени кимсе озамады», — деди. Лякин сиз къаплыбакъанынъ бу джюйрюклигине шашманъыз. Онынънен чапышкъан сюмюклибоджек ве чыкъчыкъбалабан эдилер.

**309-иш.** Ашагъыдаки сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

| Къошулып язылгъан<br>муреккеп сёзлер | Айры язылгъан<br>муреккеп сёзлер | Дефиснен язылгъан<br>муреккеп сёзлер |
|--------------------------------------|----------------------------------|--------------------------------------|
| ..., ..., ..., ...                   | ..., ..., ..., ...               | ..., ..., ..., ...                   |

Алабаш къапыста, юре-юре, хастахане, Эски Къырым, ал-хатыр, Къарасув-базар, азып-тозмакъ, чакъмакъташ, бир къач, дост-эш, ельдегирмен, кочюрип язды.

**310-иш.** Схема узьре къошма сёзлер тизинъиз.



## 78-инджи дерс

**311-иш.** Берильген кьошма сёзлерни джумлелерде къулла-нынъыз.

Куньдогъуш, куньбаты, акъкъайын, къарагъач, итбурун, кокагъач, кыркъ-аякъ, куньайлан, ельдегирмен.

**312-иш.** Берильген муреккеп сёзлерни джедвельге ерлешти-ринъыз.

| Кьошма сёзлер      | Муреккеп сёзлер    |
|--------------------|--------------------|
| ..., ..., ..., ... | ..., ..., ..., ... |

Бакъаяпракъ, йылантиль, пире оту, адджы бакъла, татлы бибер, таракъ-от, мис оту, сасыкъ ляле, чанъчечек, турна берджимеги, къаргъа согъаны, арпачыкъ согъан, алабаш къапыста, айлыкъ туруп, мысырбогъдай, къара богъдай, сырыкъ бакъласы, домузтамыр, кьозукъулакъ, аткъулакъ, итдудакъ, кьозу лялеси, борсукъ агъачы, тильки джилеги, мышыкъ нанеси, акъчам, акъкъайын, акъбардакъ.

**313-иш.** Хавусларны ачып, муреккеп, чифт ве кьошма сёзлер-ни догъру язынъыз. Бир къач сёзни джумлелерде къулланынъыз.

Арпачыкъ (согъан), дост (эш), ат (къулакъ), кьозу (лялеси), дос (догъру), акъ (къайын), сырыкъ (бакъласы), агъыр (сабыр), таракъ (от), татлы (бибер), агъа (къардаш), мысыр (богъдай).

## 79-ынджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ТИЗИЛЬГЕН ИКЪЯЕ

Инсаннынъ омрюнде олып кечкен бир де бир вакъиа жанрлы ресимде тасвирлене биле. Тасвирий санатта олгъан пейзаж, портрет, жанрлы ресим-лерни талиль эте, тарифлейлер.

Рессамнынъ боянен тасвирлеген эсерини сиз де озъ сёзлеринъизнен та-рифлей билесинъыз.

Ресим узеринде икъяе язмакъ мумкюн. Ресимде рессам омюрден сечип алынган бир анъны тасвирлей. Бу анъ тасвирленген вакъианен багълы ола-ракъ, пек муим ве ифаделидир. Ресимге бакъып, бу анъден эвель ве сонъ олып кечкен вакъиаларны козь огюмизде джанландыра билемиз.

**314-иш.** Берильген «Къыш оюнлары» ресимине дикъкъатнен бакъып, берильген вазифелерни беджеринъиз.

1. Ресимниъ серлевасына дикъкъат этинъиз. Бу серлева рессамныиъ ифаделеген эсас фикрини акс этеми?

2. Ресимге дикъкъатнен бакъып, айтынъыз: рессам къыш мевсимини тас-  
вирлемек ичюн насыл ренклерден файдалангъан?

3. Бу ресимге бакъкъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола?

4. Балаларныиъ къыш мевсимине севингенини рессам насыл тасвирлеген?  
Суаллерге джевап берген сонъ, къыш акъкъында план тизип, икяе язынъыз.



## 80-инджи дерс

### ИМЛЯНЫ ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ

**315-иш.** Суаллерге джевап беринъиз:

1. Имля нени огрене?

2. Къалынлыкъ-инджелик имля къайдеси неден ибарет?

3. Дудакълы-дудакъсыз созукълар насыл имля къайдесине эассланып  
язылалар?

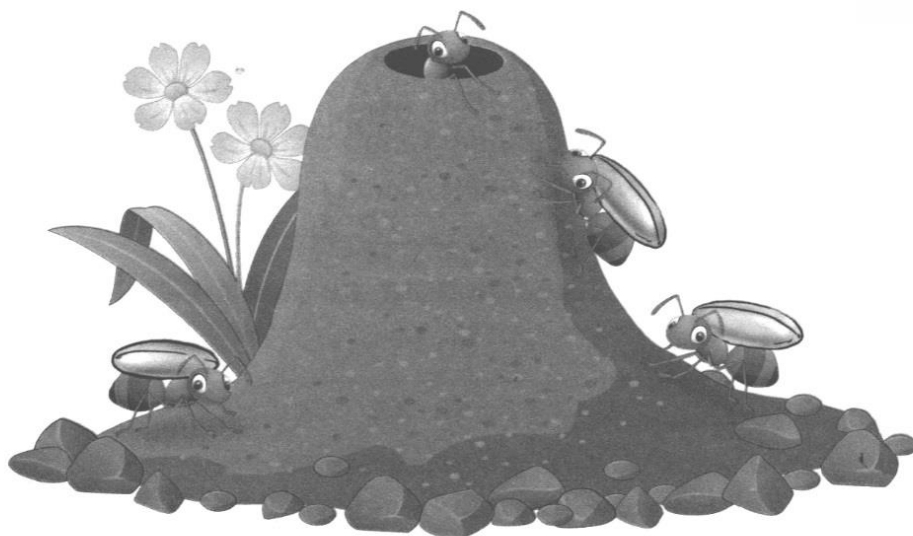
4. Тутукъларныиъ имлясына аит насыл къаиделерни билесинъиз?

5. Сатырдан сатыргъа эджа авуштырылгъанда насыл имля къаиделерине  
эмиет бермек керек?

**316-иш.** Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни имля джеэтттен талиль этинъиз: бу сёзнинъ язылувы къайсы имля къаиделерине риает эте?

Билесинъизми, къарынджалар озылерине къышлыкъ богъдай данечиклери, отъмек парчалары топлайлар. Къарынджалар ойле **акъыллы, чалышкъырдырлар** ки, ич бир вакъытларыны бош кечирмезлер. Оларнынъ бир буюклери олур. Буюклери юваларында иш такъсими япар. Месея: къуветли сойларыны, **тыштан** богъдай **данечиклери**, отъмек парчачыкълары ташымакъ ичюн, айыра. Бу айырылгъан къарынджалар исе, **кетирген** шейлерни **буюклернинъ** янында ташлайлар, ве озылери даа ем къыдырмагъа кетелер.

(А. Герайбай)



**317-иш.** Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

| Дудакълылыкъ къаидесине эсасланып язылгъан сёзлер | Дудакълылыкъ къаидесинден истисна оларакъ язылгъан сёзлер |
|---------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|
| достлукъ, къушчу, ..., ..., ...                   | узип, олды, ..., ..., ...                                 |

**318-иш.** Схемалар узеринде нокъталар ерине мисаллер язынъыз. Бу имля къаидени эзберден айтынъыз.

|                                                                  |                                                                  |                                                                    |
|------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|
| <p>п — б</p> <p>долап      долабым</p> <p>...            ...</p> | <p>к — г</p> <p>тилек      тилегим</p> <p>...            ...</p> | <p>къ — гъ</p> <p>адакъ      адагъым</p> <p>...            ...</p> |
|------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|

**319-иш.** Имля лугъатындан муреккеп, къошма, чифт сёзлерни сечип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Оларнынъ язылувыны изаланъыз.



## 81-инджи дерс

### СЁЗ ВЕ ОНЫНЪ МАНАСЫ

Шиирни окъунъыз.  
 Сёз акъкъында сёз  
 Эр шей сёзнен бильдириле,  
 Сёз — эр шейнинъ кузгюси.  
 Къуванч, козьяш — сёзнен келе,  
 Кучлю онынъ ургъусы.  
 Гъарезлик де, чин достлукъ да,  
 Акъикъат да, ялан да,  
 Ифадесин сёзден тапа  
 Тили олгъан адам да.

(Р. Бурнаш)

- ◆ Шаир сёзнинъ эмиети акъкъында не дей? Сёзлер нени ифаделейлер?

Эр бир тиль сёзлерден ибарет. Эр бир сёз белли бир мана анълата. Меселя: «Мен къалемнен язам» **джумлесинде:** мен — **шахыснынъ ады ола**, къалем — **язмакъ ичюн къулланылгъан алетни бильдире**, язам — **арекетни анълата. Демек, сёз предмет, алямет, арекетнинъ ады олып келе.**

**320-иш.** Берильген сёзлернинъ анълаткъан маналарыны айтынъыз.

Рале, талебе, эв, элифбе, сёз, къуванч.

**321-иш.** Ашагъыда берильген маналаргъа уйгъун кельген дёртер сёз язынъыз. Бир къач сёзнен джумле уйдуруп язынъыз.

Предметнинъ ады: ... .

Аляметнинъ ады: ... .

Арекетнинъ ады: ... .

**322-иш.** Ашагъыдаки джумлелердеки сёзлерни джедвельге ерлештирип язынъыз.

| Предметнинъ ады    | Предметнинъ алямети | Предметнинъ арекети, алы |
|--------------------|---------------------|--------------------------|
| ..., ..., ..., ... | ..., ..., ..., ...  | ..., ..., ..., ...       |

Аталар сёзлери халкънынъ аят теджрибеси нетиджесинде мейдангъа кельген насиатлар, несильге ёл косътерювлердир. Олар меракълы, кыска, адий сёзлернен айтылалар, несильден несильге кечелер.

(М. Умеров)

**323-иш.** Аталар сёзлерини язып, эзберленъиз. Маналарыны анълатынъыз.

1. Джемаатнынъ сёзю дагъ авдарыр.
2. Озю догърунынъ сёзю догъру.

**324-иш.** Ашагъыда берильген сёзлернинъ маналарына уйгъун кельген сёзлерни язынъыз. Сёзлерни фонетик талиль этинъиз.

Зенаат бильдирген сёзлер: эким, ..., ..., ..., ... .

Догъмушлыкъны бильдирген сёзлер: эниште, ..., ... .

Къырым шеэрлерини бильдирген сёзлер: Акъмесджит, ..., ..., ..., ..., ... .

## 82-нджи дерс

### БИРМАНАЛЫ ВЕ ЧОКЪМАНАЛЫ СЁЗЛЕР

◆ Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл маналарны ифаделейлер?

1. Саатымыз догъру **юре**. Азбарымызда эв къушлары **юре**.
2. Али низамлы талебе олмагъа сёз **берди**. О, манъа китап **берди**.
3. Айше **янъы** антер кийди. Биринджи сентябрь куню **янъы** окъув йылы башлай.

◆ Къушлар, антер сёзлери къач мана анълаталар?

Къырымтатар тилиндеки сёзлер бир я да чокъ маналарны ифаделей билрлер.

Бир мана ифаделеген сёзлерге бирманалы сёзлер дерлер. Чокъ мана ифаделеген сёзлерге чокъманалы сёзлер дерлер.

**325-иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлерни сызыкънен бельгиленъиз.

1. Балалар мектепке кельди. Къыш кельди. Онынъ юкъусы кельди.
2. Тиземнинъ алтын юзюги бар. Алтын кузь кельди. Эништем — алтын табиятлы адам. Онынъ эллери — алтын.
3. Эмен терегининъ япракълары тегерек ола. Китапнынъ япракълары буюшкен.

**326-иш.** Джумлелерни окъуп, айтынъыз: къайсы джумледе «сыныф» сёзю «тalebелер» манасыны анълата, къайсы джумлелерде «ода» манасыны ифаделей?

1. Келеджек афта бизим сыныф мектепте невбетчилик япаджакъ.
2. Бизим сыныф гузель донатылган.
3. Дёртюнджи сыныф бугунь кезинтиге барды.
4. Сыныфымызда янъы ралелер тура.

**327-иш.** Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз (агъзавий).

1. Къыскъа ёл, къыскъа антер, къыскъа лаф.
2. Аякъ (адам, скемле аягъы).
3. Инсаннынъ тиши, тырнавучнынъ тиши.
4. Якъын сой, якъын вакъыт, якъын бина.
5. Къушнынъ къанаты, къапынынъ къанаты, учакънынъ къанаты.

**328-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Джумлелердеки сёзлерни, джедвельге ерлештирип, язынъыз.

| Предметнинъ ады    | Предметнинъ алямети | Предметнинъ арекети, алы |
|--------------------|---------------------|--------------------------|
| ..., ..., ..., ... | ..., ..., ..., ...  | ..., ..., ..., ...       |

Бошбогъазлыкъ, сай озендай, даим шувулдап акъар,  
 Лякин ондан кимсе къоркъмаз, балакъ тирер ве кечер.  
 Терен озен сакин акъар, суву кетер узакъкъа,  
 Оны халкъ да сайып-север, темиз сувундан ичер.

(Р. Бурнаш)

**329-иш.** Нокъталар ерине чокъманалы сёзлерни къойып, джумлелерни язынъыз.

1. Терекнинъ ... чюрюген экен. Сёзнинъ ... ялгъамалар кьошула.
2. Курешчи ... устуне йыкътырылса, енъильген сайыла. Къайыкътаки адамлар тез-тез ... чекип ялыгъа якъынлашмакъталар. Алим ...нен къар курей.
3. Чайникнинъ ... тыкъылгъаны ичюн, чай тёкюльмей эди. Инсаннынъ ... — нефес алув мучесидир.

◆ Къулланмакъ ичюн сёзлер: тамыр, курек, бурун.

## 83-юнджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ

(лакъырды ве китабий услюплер)

◆ Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъанда, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

◆ Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

##### Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

**Лакъырды** услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

**Китабий** услюп бир къач чешитке болюнир: **ильмий, бедий, публицистик, ресмий.**

**Бедий** услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедий услюпте язылгъан метинлерде тюрю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

**330-иш.** Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Метинлер арасындаки фаркълайыджы хусусиетлерни изаланъыз.

I. — Эмине, ярын ана тили дерсимиз саат къачта оладжакъ?  
— Саат секизде, гъалиба. Кель, телефонлашып, Авадан сорайыкъ.  
— Онынъ да хабери ёкъ, чюнки о, хасталанып, бугунъ мектепке келип оламады.

— Ойле олса, ал-хатыр сорамакъ ичюн, онъа мусафирликке барайыкъ.

II. Чынълар ве манелер яратыджылыгъымызнынъ энъ муим бир къысмыны тешкиль этелер. Истидатлы халкъымыз чынъ ве манелерде озъ арзу-умютлерини, истеклерини, севгилерини, нефретлерини ифаде этмекнен къалмай, омюрге олгъан мунасебетлерни де бильдиргенлер. Тенбель, къалпазан, къопайчора, макътанчакъ адамлар чынъ ве манелерде анълы оларакъ кулькюге алынганлар.

(А. Селяметов)



III. ...Чечек! Ер юзюнде оны севмеген адам бармы?!

Ильки баарьде, къар астындан башыны котерген акъбардакъ анги бир къырджымангъа генчлигини эслетмей? Балалыгъында тегенеклер астында мавымсырап тургъан мор мелевшелерни узьмек ичюн, анги бир инсан къолларыны ал къангъа боямай?

Анги бир йигит севимлисине, эдие оларакъ, чечек багъышламай?! Анги бир тотай къыз, севимлисини эске кетирип, чечек опьмей?

Аналар севимли эвлятларыны багъырларына басып: «Сен меним дюньяда бирден-бир чечегимсинь!» — деп охшайлар.

(Ю. Болат)

**331-иш.** «Эдебият» дерслигинъизден бедий услюпте язылгъан метинни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

## 84-юнджи дерс

### ОМОНИМЛЕР

◆ Берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ маналарыны бельгиленъиз.

**Чыкъ, чыкъ,** кунешим,  
**Къыз, къыз,** сен ишим.  
Орталыкълар ешерсин,  
**Эр кес** къызгъын ишлесин.



Айтылувы бир, амма маналары башкъа-башкъа олгъан сѣзлерге омоним-лер дейлер. Месея, *багъ* (юзюм *багъы*) — *багъ* (*алякъа*) — *багъ* (*пичен багъы*); *сагъ* (*тири*) — *сагъ* (*онъ*). Бойле сѣзлерге тильшынаслыкъта лексик омонимлер дейлер.

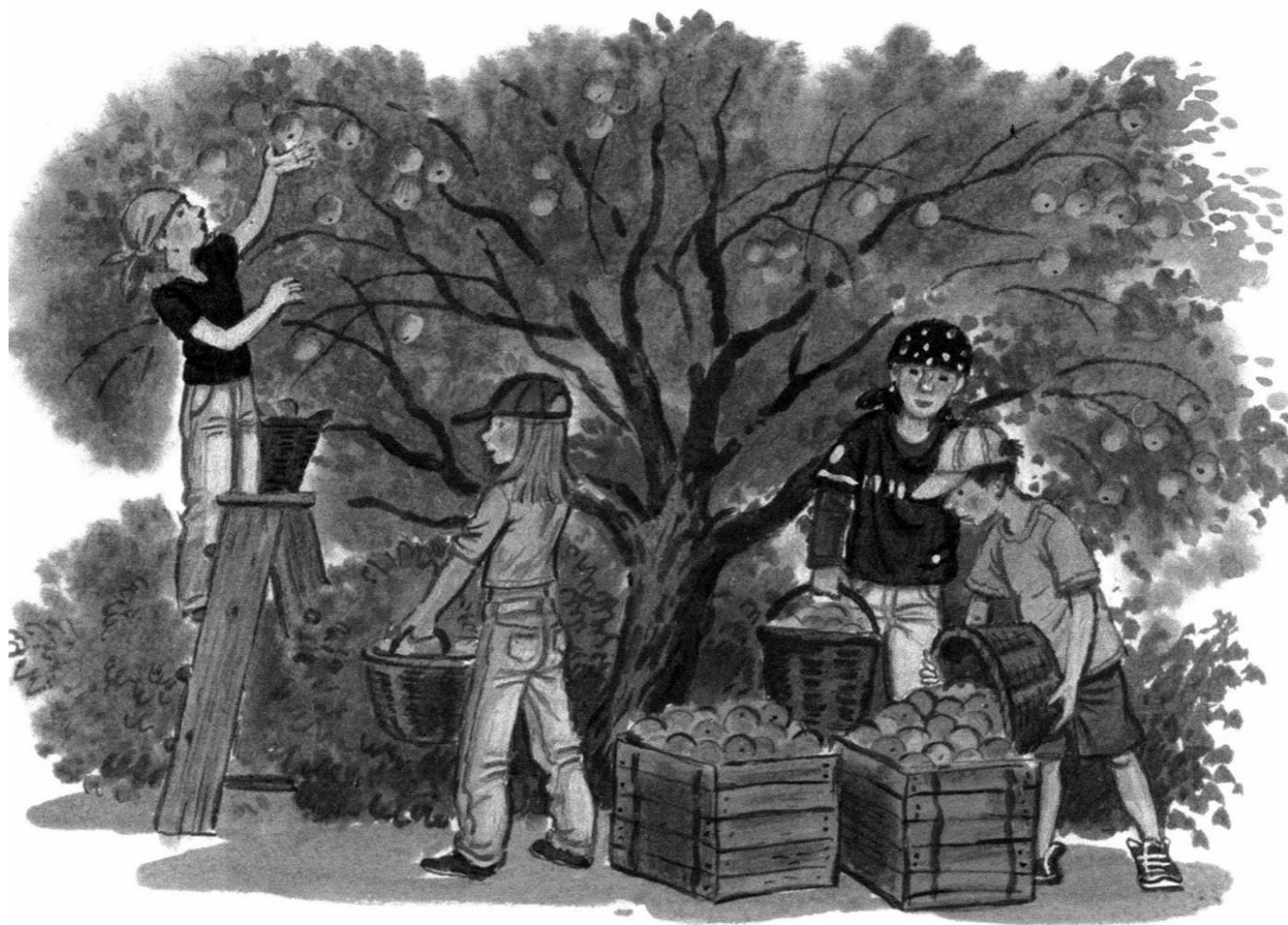
**332-иш.** Шиирни окъунъыз. Омоним сѣзлерни сечип язынъыз. Бу сѣзлернинъ ифаделеген эр манасыны изаланъыз.

### Бахшыш

Бундан учъ йыл огюне,  
Азбарымыз четине,  
Сачтым алма фиданы,  
Бакътым-осьтюрдим оны.  
Алмалары сары, ал,  
Эр бири дей: «Мени ал!»

Далыны тепрете ель,  
Алмагъа узатам эль.  
Терек эгиле, манъа  
Дей: «Чокъ тешеккюр санъа!  
Алмаларым джый да ал!  
Пек татлыдыр, дерсинъ бал».

(И. Абдураман)



**333-иш.** Ашагъыда берильген омонимлерни тюрлю маналарда джумлелер ичинде къулланынъыз.

Бакъа, сач, тюш, куль, тай, багъ, чыкъ, къокъла, къаза, къайсы, сай.

**334-иш.** Берильген чокъманалы сёзлерни джумлелер ичинде эр бир манасында къулланынъыз.

Этек (дагънынъ, антернинъ).

Бурун (инсаннынъ, чайникнинъ, къайыкънынъ).

Япракъ (кягъыт, терекнинъ).

**335-иш.** Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Омоним сёзлерни сечип, олар анълаткъан маналарны изаланъыз.

Ягъ, ягъ, ягъмурым,  
Текне толсун хамырым.  
Араба, араба чамурым,  
Тез ягъсын ягъмурым.

**336-иш.** Ашагъыда берильген чокъманалы сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Тиш (инсаннынъ, тырнавучнынъ).

Курек (къайыкънынъ, инсаннынъ).

Къанат (къушнынъ, учакънынъ, къапынынъ).

Тирсек (собанынъ, адамнынъ).

## 85-инджи дерс

### СИНОНИМЛЕР

- ◆ Ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз.



бина

мескен

эв

1. Ресимде кѡач предмет тасвирленген?
2. Бу предмет кѡач сѣзнен адлана?

**Айтылувы ве язылувы башкѡа, амма маналары бир я да бир-бирине якѡын олгѡан сѣзлерге синонимлер дейлер.** Месея: *тѡс — ренк, юрек — калѡп, таякѡ — сопа, такѡдир — талий киби.*

**Синонимлер, адет узѡре, бир сѣз чешитине аит олалар:** йыр — тюркѡ, бет — тараф (исим сѣз чешити); кичик — уфакѡ, татлы — шырын (сыфат сѣз чешити); ишлемек — чалышмакѡ, бенѡземек — ошамакѡ, болдурмакѡ — ѡрулмакѡ (фииль сѣз чешити); озѡ — кенди, не вакѡыт — кѡачан? — не заман? (замир сѣз чешити); бирден — апансыздан, даима — эр вакѡыт (зарф сѣз чешити) киби.

**337-иш.** Ашагѡыдаки сѣзлерни окѡуп, якѡын маналы сѣзлерни синонимик сырларгѡа язынѡыз.

Кенар, апте, ушѡмек, сайгѡы, енге, бита, сес, арзу, сатыр, келир, зарар, кѡаарѡ, омѡр, сыра, урѡмет, чет, истек, кѡартана, тата, дуду, бузламакѡ, давуш, кяр, кѡасевет, кѡадын, чамур, сене, баш, кѡырмыскѡа, дигер, шавле, юрек, кѡарынѡджа, балчыкѡ, аят, зиян, кѡальп, апай, башкѡа, кѡафа, нур, йыл, теяран, текрарламакѡ, акѡыллы, алев, кѡара, кере, зийрек, азачыкѡ, сия, кѡайтармакѡ, дефа, атеш.

**338-иш.** Ашагѡыдаки джумлелерни кѡчѡрип, синонимлернинѡ астларыны сызынѡыз.

1. Салядиннинѡ элинден омѡр боѡ балта тѡшмеген, о себептен кѡолларынынѡ пармакѡлары ичке букленип кѡалгѡанлар. (Ш. А.) 2. Азбарда копек авылдады, ѡлда адам сеслери эшитильди. (И. П.) 3. Инсан, догѡып тиль саиби олгѡан сонѡ, ана сѡтюни денѡиштире отѡмекке. (Ч. А.) 4. Кѡычыргѡанда, кишининѡ елькеси устѡне, гупс этип, агѡыр шей тѡшти. (Ш. А.) 5. Гульчеренинѡ муляйим сымалы, инѡдже ве узунѡджаракѡ кельген бети чокѡ вакѡытлар агѡырларнен чекишкен хастаны анѡдыра эди. (Ю. Б.) 6. Осман козѡ айдын лафыны эшиткенинен, абдырагѡандай олды ве шу саат чересини тебессѡм кѡаплады. (Ю. Б.)

**339-иш.** Ашагѡыда берильген джеѡвельге мисаллер язынѡыз. Бир кѡач синоним сѣзлеринен джумлелер тизинѡыз.

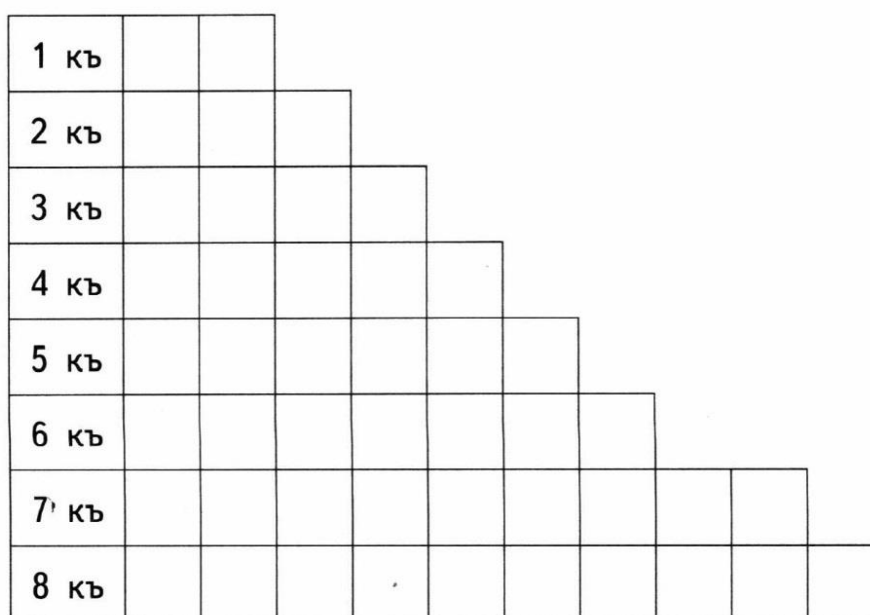
| Синоним<br>исимлер   | Синоним<br>сыфатлар | Синоним<br>замирлер | Синоним<br>зарфлар | Синоним<br>фииллер |
|----------------------|---------------------|---------------------|--------------------|--------------------|
| ..., ...<br>..., ... | ..., ...            | ..., ...            | ..., ...           | ...                |

**340-иш.** Селямлашув диалогларыны уйдурып язынъыз: а) сыныфдашынъызнен; б) ана-бабаларынъызнен (саба); в) достунъызнен.

**341-иш.** Ашагъыдаки вазиятлерге диалоглар уйдурып язынъыз.

1. Чокъ вакъыт хасталанып, дерслерге кельмеген достунъызнен корюшюв.
2. Ордудан къайтып кельген агъанъыз иле корюшюв.
3. Яз татилинден сонъ оджанъызнен (достунъызнен) корюшюв.

**342-иш.** Ашагъыда берильген сёзлернинъ синонимлерини кроссвордгъа язынъыз.



1. Ыргъат
2. Баш
3. Такъат
4. Антер

5. Къайгъы
6. Учкъун
7. Тез ачувлангъан инсан
8. Эгмек

## 86-нджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ (ильмий услюп)

Китабий услюплернинъ даа бир чешити — ильмий услюп.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ эсас макъсады — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

**343-иш.** Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъыз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз.

**I.** Кузь кельгенинен, тереклернинъ япракълары сарарып, тѣкюльмеге башлайлар.



Къушлар сыджакъ ерлерге учып кетмеге азырланалар. Табиатта эр шей кышкъа азырланмагъа башлай. Ялынъыз чам береги озюнинъ ярашыкълы, зенгин ешилъ урбасыны денъиштирмей. О, яз-къыш ешилъ тура. Аджеба, не себептен бойле ола экен?

*(М. Меджитова)*

**II.** Эшреф Шемби-заденинъ «Алиме» адлы ири колемли ве салмакълы поэмасы гъае ве нефасетче юксек севиiede язылгъан эсердир. Поэма — Улу Ватан муаребеси девиринде Къырымда немсе-фашист душманларына къаршы курешкен, разведкаджы Алиме Абденнанованынъ адден тыш федакярлыгъы акъкъында. Джермай-Къачыкъ коюнде буюп-оськен бу кыыз душманнен олгъан куреште буюк ярарлыкълыр косътере, озъ вазифесининъ эдасы эснасында фашистлер тарафындан якъалана ве джанаварджа джезалана.

Поэмада бу акъта ойле икяе этиле ки, окъуйджыларнынъ къальбинде Алимеге буюк урьмет, ифтихар ве севги, фашист джеллятларына къаршы



исе сынъырсыз ачув ве нефрет дуйгъулары къабара. Шаир, эр бир эсери киби, бу корюмли поэмасы узеринде де озюне хас олгъан шаирлик зекавет ве кемалатыны екерек, айры джошкъунлыкъ ве месулиетнен чалышкъаны эсернинъ гъаеси ве зенгин мундериджесинде айдын-ачыкъ корюне.

(З. Джавтобели)

**344-иш.** Ашагъыда берильген план боюнджа ильмий услюпте метин язынъыз.

1. Грамматиканынъ лексикология болюги.
2. Синонимлернинъ аляметлери.
3. Антонимлернинъ маналары ве хусусиетлери.
4. Чокъманалы ве омоним сёзлер арасындаки умумий ве фаркълы аляметлери.

## 87-нджи дерс

### АНТОНИМЛЕР

◆ Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Чифтлеп язылгъан сёзлер насыл маналарны ифаделейлер? Бу сёзлер насыл сёз чешитлерине аитлер?

яхшы — ярамай (адам)  
балабан —, кичкене (эв)  
сувукъ — сыджакъ (къаве)  
(къапыны) ачты — къапатты  
(ишнинъ, ёлнынъ) башы — сонъу  
(гедже) ярыкъ — къаранлыкъ

Къарама-къаршы маналарыны ифаделеген сёзлерге антонимлер дейлер.

**Къырымтатар тилинде антонимлер тюрю сёз чешитинде олалар.** Месея: ярыкъ — къаранлыкъ (исимлер), къарт — яш (адам) (сыфат), кирди — чыкъты (фииль), анда — мында (зарф).

**345-иш.** Ашагъыдаки сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз (агъзавий).

Узакъ ёл — якъын ёл, узун антер — къыска антер, яш адам — къарт адам, ярыкъ ода — къаранлыкъ ода.

**346-иш.** Нокъталар ерине къаршы маналы сёзлер язынъыз.

Джесюр йигит — ... йигит. Ишкир койлю — ... койлю. Сагълам къарт — ... къарт. Балаларнынъ буюги — балаларнынъ ... . Эвге кирди — эвден ... .

**347-иш.** Нокъталар ерине къаршы маналы сёзлер къойып язынъыз.

Былтыр баарь сыджакъ олды, бу йыл исе ... .  
Тюневин ава булут эди, бугунь исе ... оладжакъ.  
Куньдюз серин ельчик эсти, акъшам исе ... .  
Бугунь ава сувукъ олды, тюневин исе ... эди.

**348-иш.** Нокъталар ерине къайд олунгъан сёзлернинъ антони-мик чифтини язынъыз.

**Тирнеклининъ** тери чыкъкъандже, ... джаны чыкъар. Халкънынъ ишан-чыны **джоймакъ къолай**, ... .. **Айткъан** сача, ... джыя. Душманнынъ **кичи-ги** де ... беля кетирир.

**349-иш.** Ашагъыдаки аталар сёзлеринден антонимлерни тапып, оларны чифтлеп дефтерлеринъизге язынъыз.

1. Яхшы достнынъ файдасы тиймесе де, зарары да тиймез. 2. Душман-нынъ кичиги де буюк беля кетирир. 3. Истегеннинъ юзю бир къара, берме-геннинъ — эки. 4. Аз берген — джандан берир, чокъ берген — малдан. 5. Аджджыгъа татлы берильмез. 6. Зарардан къоркъкъан кяр этмез. 7. Кель-генни къувма, кеткенни тутма. 8. Мусафир аз отурыр, чокъ корер.

**350-иш.** Ашагъыдаки сёзлернинъ антонимлерини тапынъыз ве антонимик сёзлер ярдымынен эки-учъ джумле тизинъиз.

Семиз, батыр, дюльбер, яз, къатты, къалын, фукъаре, узакъ, сыджакъ, агъламакъ, къара, юксек, тар, яваш, токъ, сагълам, тири, агъыр, узун, аз, беяз, яхшы, ярыкъ.

## 88-инджи дерс

### ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫ ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ

**351-иш.** Суаллерге джевап беринъиз:

1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

**352-иш.** Сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлерни тапып, асыл мана ифаделеген сёзни эки сызыкънен, кочъме маналы сёзни исе бир сызыкънен бельгиленъиз.

Ачыкъ ава, ачыкъ юзлю, ачыкъ агъыз, ачыкъ къапы; хорлукъ чекмек, ах чекмек, сигар чекмек, (къайыкъта) курек чекмек, чекмеджени чекмек, къасе-

вет чекмек; сѣз тутмакъ, имтиан тутмакъ, озюни тутмакъ, иш тутмакъ, ораза тутмакъ, эльден тутмакъ, балыкъ тутмакъ; (къокъу) бурнуны йырта, антерни йырта; нур сачмакъ, урлукъ сачмакъ, зеэр сачмакъ, къокъу сачмакъ; сесини кесмек, къыймет кесмек, иш кесмек, макъаснен кесмек.

**353-иш.** Ашагъыда берильген омонимлернинъ эр бир манасынен джумлелер тизинъиз.

Ава, тай, багъ, чыкъ, къаза, сай.

Чал, топ, къокъла, сай, ат, яш.

**354-иш.** Кроссвордларны толдурынъыз.

|     |   |   |   |
|-----|---|---|---|
| 1 ю |   |   |   |
| 2   | ю |   |   |
| 3   |   | ю |   |
| 4   |   |   | ю |

1. «Агъырлыкъ» сѣзюнинъ синоними.
2. Фајдалы ичимлик.
3. Мейва.
4. «Етим» сѣзюнинъ синоними.

|     |     |     |     |  |
|-----|-----|-----|-----|--|
| 1 я |     |     |     |  |
|     | 2 я |     |     |  |
|     |     | 3 я |     |  |
|     |     |     | 4 я |  |

1. «Хата» сѣзюнинъ синоними.
2. «Одун» сѣзюнинъ синоними.
3. «Эски» сѣзюнинъ антоними.
4. Йыл мевсими.

**355-иш.** Шиирни окъуп, омонимлерни язып алынъыз.

Акъ гогерджин, кок гогерджин,  
 Къонынъыз яныма.  
 Дост олайыкъ, дертлешейик  
 Бизлер даима.  
 Сиз учунъыз юксеклерге,  
 Беклерим сизни.  
 Авеленинъ мавы кокте,  
 Йырлап йырынъызны.  
 Сиз бахтлысыз, гогерджинлер,  
 Ер, кок сизинъдир.  
 Мен эминим, сербест омюр  
 Сиз ве бизимдир.

(А. Велиев)



**356-иш.** Ашагъыдаки сѣзлерни антонимлеринен чифтлеп язынъыз. Бир къач сѣзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Узун, тез, чиркин, алмакъ, сувукъ, ог, тар, къуванч, файда, душман, фукъаре, узакъ, батыр, къатты, къалын, сыджакъ.

## 89-ынджы дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

**357-иш.** Ресимге бакъып, икяе тизинъыз. Метининъызге серле-ва къойып, дефтерге язынъыз.



# 5-ИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

## 90-ынджы дерс

### ФОНЕТИКА

**358-иш.** Суаллерге джевап беринъиз:

1. Фонетика тильнинъ насыл къысымларыны огрене?
2. Ариф ве сес арасында насыл фаркълар бар?
3. Созукъ сеслер насыл чешитлерде олалар?
4. Тутукъ сеслер насыл чешитлерге болюнелер?

**359-иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъындан насыл кече?
3. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
4. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
5. Къайсы арифлер дудакълы сеслерни ифаделейлер?
6. Насыл арифлер дудакъсыз сеслерни ифаделейлер?

**360-иш.** Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Джумлелердеки сёзлерни учъ сырагъа язып алынъыз: биринджи: къалын созукъ сеснен кельген сёзлерни; экинджи: индже созукъ сеснен кельген, учюнджи: эм къалын, эм индже созукъларнен кельген сёзлерни.

Он алтынды асырнынъ сонъунда шаиримиз Усеин Кефевий аилесинен берабер Истанбулгъа кетмеге меджбур ола ве, ватанындан узакъта яшап, иджат эте. Гъурбетте ватан асретлигини чеккен Усеин Кефевий 1589 сенеси озъ ватаны-Кефеге келе, оны зиярет этип кете ве бу ерде корьгенлери эсасында гъает къыйметли «Разнаме» эсерини яза.

(Р. Фазыл)

**361-иш.** Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Земаневий къырымтатар эдебий тилинде тутукъ сеслерни косътерген къач дане ариф бар?
2. Тутукъ арифлернинъ къайсы бири давушнен, ангиси шувултынен айтыла?
3. Къайсы бирилерининъ теляффузында сес безлери иштирак эте?



**362-иш.** Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

| Пейда олув ерине коре тутукъ сеслерни косътерген арифлер |                    |
|----------------------------------------------------------|--------------------|
| Дудакъ тутукълары                                        | Тиль тутукълары    |
| ..., ..., ..., ...                                       | ..., ..., ..., ... |

**363-иш.** Ашагъыда берильген джумлени кочюрп язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъларны бельгиленъиз.

**Тюркшынаслыкъта** къошма сёзлер акъкъында биринджи малюматлар эки юз йыл эвельси нешир этильген «Грамматика татарского языка» адлы китапта расткеле ве онда **шойле** сатырлар **къайд этиле**: «эки ве экиден зияде сёзден ибарет олгъан сёз муреккеп **сёздир**».

Къырымтатар тилинде къошма **сёзлер** акъкъында Бекир Чобан-заденинъ «Къырымтатар тилининъ ильмий сарфы» китабында, А. Н. Самойловичнинъ грамматикасында ве мектеп дерсликлеринде **малюматлар** бериле.

(Р. Берберова)

**364-иш.** Ашагъыда берильген сёзлерге сагъыр тутукълы чешитлерини сайлап, оларнен кениш джумлелер уйдурп язынъыз.

джый — ..., эзги — ..., адым — ..., гуль — ..., аз — ..., джам — ..., дерс — ..., ягъ — ..., дагъ — ..., ягъды — ... .

## 91-инджи дерс

### ИМЛЯ

**365-иш.** Суаллерге джевап беринъиз:

1. Имля нени огрене?
2. Къалынлыкъ-инджелик имля къайдеси неден ибарет?
3. Дудакълы-дудакъсыз созукълар насыл имля къаидесине эсасланып язылалар?
4. Тутукъларнынъ имлясына аит насыл къаиделерни билесинъиз?
5. Сатырдан сатыргъа эджа авуштырылгъанда насыл имля къаиделерине эмиет бермек керек?

**366-иш.** Метинни кочюринъиз. Къайд олунгъан сёзлернинъ язылувыны имля джеэттен талиль этинъиз.



Эвель-эзельден берли ялы боюнда багъ къазмакъ, онъа ара-къазым дейлер, эркеклернинъ иши олып кельген. Ара-къазым дегени — багъдаки юзюм кутюклерининъ араларыны лескернен къазмакъ демектир. Эм къазгъанда да лескерни топракъкъа тепиндисине къадар кирсетмек керек. Кутюклер тюбюне авдарылгъаң топракъ чанакъ шеклинде олмалы, яни, ягъмур сувуны, сакълап къалдырмакъ ичюн, оюкъ олмакъ керек.

*(Дж. Аметов)*

**367-иш.** Берильген чифт сёзлерни элифбе тертибинде кочюрип язынъыз.

Агъа-къардаш, дост-муаббет, абул-къабул, дост-эш, азып-тозмакъ, сийрек-сепелек, сагъ-селямет, ал-хатыр, тим-тик, ёлда-изде, аман-аман, аз-бучукъ, дос-догъру, бет-сыма, сабий-субьян, агъыр-сабыр, кесен-кес, адсыз-эсапсыз.

◆ Чифт сёзлернинъ бир къач данесини къулланып, «Бизим догъмушларымыз» серлевалы тариф метинни язынъыз.

**368-иш.** Муреккеп сёзлернен ифаделенген джогърафик адларыны къулланып, «Джогърафия дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. (Диалог иштиракчилери: джогърафия оджасы ве талебе).

**369-иш.** Имля лугъатындан сечип эр бир сырагъа алтышар сёз язынъыз.

Къошма сёзлер: ... .

Муреккеп сёзлер: ... .

Чифт сёзлер: ... .

## 92-нджи дерс

### ЛЕКСИКОЛОГИЯ

**370-иш.** Суаллерге джевап беринъиз:

1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

**371-иш.** Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини окъунъыз. «Ачмакъ» сёзюнинъ асыл ве кочъме маналарыны бельгиленъыз. Кочъме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Агъыз ачмакъ, сырны ачмакъ, козь ачмакъ, атеш ачмакъ, къапыны ачмакъ, дефтер ачмакъ, танъ ачылмакъ.

«Алмакъ» сёзюнинъ асыл ве кочъме маналарыны бельгилеп, кочъме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Гонъюль алмакъ, къалем алмакъ, китап алмакъ, сёз алмакъ, эльге алмакъ, нефес алмакъ, дерс алмакъ, агъызындан сёз алмакъ, сатын алмакъ, отъмек алмакъ.

**372-иш.** Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлернинъ астыны сызып, кочъме маналарыны (агъзавий) анълатынъыз.

Меним битам, ораза туткъанда, кунъ чыкъар-чыкъмаз, козюни ачып, танъ ачылаяткъаныны корип, агъыз ачмакъ ичюн тедарик эте. Ашханенинъ къапысыны ачып, ашыны къыздырып ашай, сонъ бутюн кунъ онынъ къарны ачмай.

Бааръде, кунъ нурларыны сачып башлагъанда, биз тюрлю чечек урлукъларыны сачамыз. Бу чечеклер бааръ, яз ве кузьде, ачкъан вакъытта, этрафкъа къокъуларыны сачалар.

**373-иш.** Шиирлерни окъунъыз. Джумлелерде олгъан омоним сёзлерни сечип, олар анълаткъан маналарны изаланъыз.

#### Помидор

Помидор олса къызыл — ал,  
О, пишкендир — узь де ал!  
Ондан эр кунъ ашасанъ,  
Вуджудынъда артар къан.

(И. Абдураман)



\*\*\*

Ап-акъ далдан къара къаргъа  
Козьлерини тикип къаргъа,  
Богъазыны аямайып,  
Эп къар арай токътамайып.  
Ап-акъ дамлар, тарла ве ёл,  
Къар орытюси къалын ве бол,  
Лякин, къаргъа эп багъыра;  
О, не тына, не агъара.

(Ш. Аппазов)



**374-иш.** Ашагъыда берильген омоним сёзлерни окъуп, чешитлерини бельгиленъыз. Сёзлерни къулланып, джумлелер уйдуруп язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

Юва (не?), юва (не япа?); еньге (ким), еньге (неге); оймакъ (не?), оймакъ (не япмакъ?); къаргъа (не?), къаргъа (неге?); чапа (не?), чапа (не япа?); кок (не?), кок (насыл?); къарт (ким?), къарт (насыл?); энди (не вакъыт?), энди (не япты?); куль (насыл?), куль (не?)

**375-иш.** Шиирни ифадели окъунъыз. Чокъманалы ве омоним сёзлерни къайд этип, ифаделеген маналарыны агъзавий шекильде изаланъыз.



Акъшамдаки къара топракъ  
Саба бакъсам, энди акъ.  
Къалын къаргъа комюльген  
Чевремизде эр бир якъ.  
Дамлар сачакълар ортыюк,

Кимер ерлерде курьтюк...  
Санки дерсинъ, къардан къыр  
Огюнде тура тим-тик.  
Яраштыра къар кышны,  
Дагъны, чёльни, къыртышны.

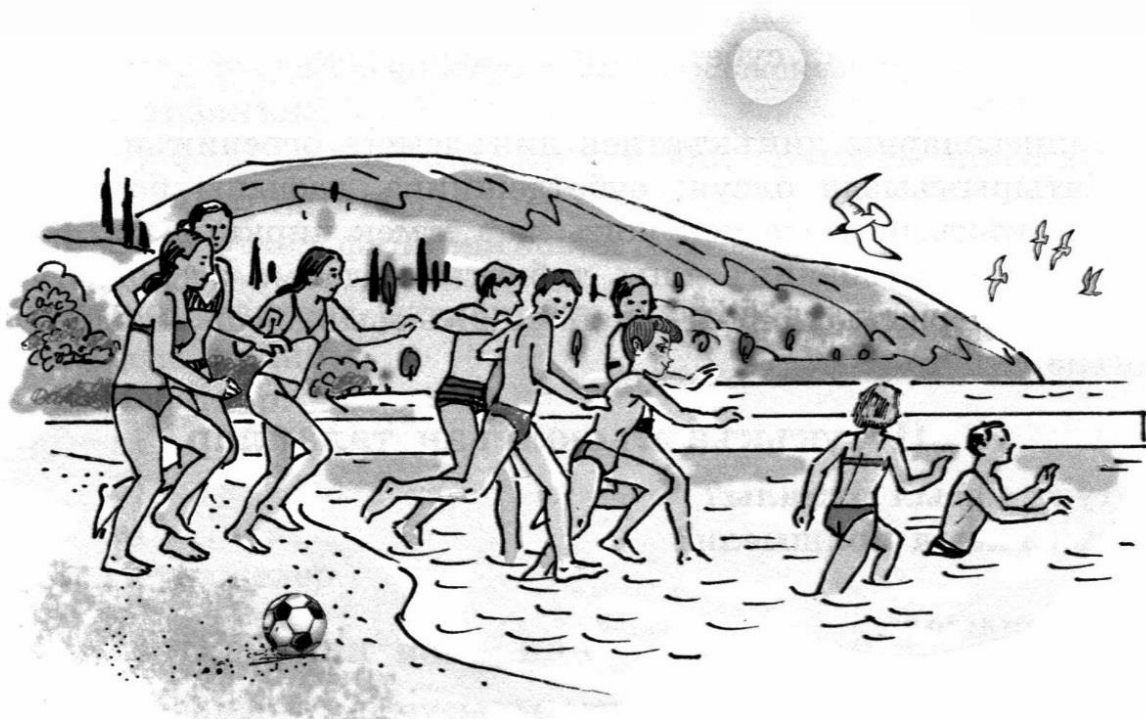
(Э. Шемьи-заде)

## 93-юнджи дерс

### НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

#### РЕСИМ УЗЕРИНДЕ ИШ

**376-иш.** Ашагъыдаки ресимге бакъып, тариф метинини язынъыз. Метинде диалогларны къулланынъыз.





# НУТУКЪ ИНКИШАФЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР ВЕ ХАТЫРЛАТМАЛАР

## 1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — икяе, тариф, фикир юрютюв.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле. Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиятнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — не олды?, тарифке — насыл?, фикир юрютювге не ичюн? киби суаллер къоймакъ мумкюн.

## 2. Къонушувнынъ эсас къаиделери

*Къонушувнынъ эсас къаиделери:*

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырынъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндив.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиятыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

## 3. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?

Бунъа насыл иришмели?

- ◆ Мундериджели
- ◆ Изчен
- ◆ Ифадели
- ◆ Ерине коре уйгъун
- ◆ Догъру

Беян эткен фикиринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.

Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.

Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулла-нынъыз.

Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.

Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъиз-ни догъру тизинъиз.

#### **4. Метиннинъ планыны насыл тизмели?**

*Метиннинъ планыны тизюв тертиби:*

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиле-нъиз.

3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болунъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

#### **5. Фикир юрютов метинини язув тертиби**

1. Беян этеджек фикиринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.

2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.

3. Беян эткен фикиринъизни нетиджеленъиз.

**Фикир юрютов метинининъ схемасы**

1. Эсас фикир

2. Исбатлар:

а) ...;

б) ...;

в) ... .

3. Нетиджелер.

#### **6. Инша язгъанда, неге эмиет бермели**

1. Иншанынъ мевзусыны сечип алынъыз.

2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъиз.

5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк», озъ дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

## **7. Беян язмагъа азырланув тертиби**

1. Метинни окъунъиз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъиз.

3. Беянынъизны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъиз (икъе, тариф, фикир юрютюв).

4. Насыл нутукъ услубинден къулланаджакъсынъиз (лактырды, бедий).

5. Беянынъ планыны тизинъиз.

6. Беянынъ къысымларыны озъара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъиз.

7. Беянынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, дефтеринъизге кочюрип язынъиз.

## **8. Икъе акъкъында**

Икъеде кириш ве нетиджелев къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икъе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озъ фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икъенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

## **9. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икъе этмеге азырланув**

1. Метинни дикъкъатнен окъунъиз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъиз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни мааджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услубини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икъенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъиз.

8. Китапны кѣапатынъ; беянынъызны кѣаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

## 10. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра кѣонушув шартларынен багълыдыр:

*Кѣонушув шартлары:*

- ◆ не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- ◆ насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- ◆ кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- ◆ не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, кѣоранта азалары, достларымызнен кѣонушкъанда, кѣуллаунамыз.

Китабий услюплернинъ даа бир чешити — ильмий услюп.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде кѣулланыла. Ильмий услюпнинъ эсас макъсады — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

# ИМЛЯ ЛУГЪАТЫ

## А

авдарылды  
авескяр  
авиавокзал  
авуч  
агроном  
агъув  
акимиет  
акис  
аксине  
аля  
ахлякъ  
аэнк  
аюв  
аякъдаш

## Б

баас  
багъыр  
бакъырташ  
баскъын  
баскъыч  
басмахане  
бахчеван  
бахшыш  
башакъ  
баштан-аякъ  
бедий  
бейит  
берберхане  
бой-къыяфет  
бугунъде-бугунъ  
бурунгъы  
бурьлемек  
буюмек

## В

ваде  
вадий  
вазгечмек  
вакъиа  
вариет  
васиет  
векиль

## Г

геджелейин  
гизлемек  
гонъдже  
гонъюлли  
гонъюльдеш  
гугюм  
гольджю  
гунях  
гурюльти  
гуя

## Гъ

гъае  
гъайрет  
гъайып  
гъалип  
гъафлет  
гъыябий

## Д

даима  
даимий  
даире  
далланмакъ



дандюрик  
дарма-дагъын  
дегерли  
дегирмен  
демирёл  
дервиза  
дефаларджа  
дёрткошелик  
дёртлюк  
дикъкъат  
дюдюк  
дюмен  
дюнья  
дюрбин

## Е

екюн  
елькъанат  
елькъуван  
енъильмез  
енъиш  
ерасты

## Ё

ёгъурмакъ  
ёкъсул  
ёлакъ  
ёнгъа  
ёргъун

## Ж

жюри

## З

забит  
зайыф  
замет  
занбакъ  
захире

зевкъ  
зеин  
зекя  
зельзеле  
земин  
зенаат  
зенгер  
зенгин  
зердали  
зийрек  
зиян  
зыфыр

## И

идаре  
изаат  
иззет  
изин  
изчен  
икмет  
икълим  
илери  
ильмий  
иляве  
илян  
имкян  
инкъиляп  
инсаниетли  
интизам  
инша  
истисна  
ифтихар  
иджат  
иджра  
ишарет  
ишкузар  
иштаа

## Й

йигирми  
йигит

йип  
йылдыз  
йыр  
йыртджы  
йырджы

## К

кезинти  
кейфиет  
кемалатлы  
кениш  
кенъеш  
кечмиш  
килит  
килограмм  
кино  
кираз  
культе  
кульче  
кулюк  
курсю  
кягъыт  
кяинат  
кяр  
кятип

## Къ

къааръ  
къабиле  
къабилиет  
къаверенки  
къайыш  
къафие  
къыяфет

## Л

лакъырды  
левха  
леззет

лейтенант  
лиман  
лисан  
лязим

## М

магърур  
маденджи  
макъсат  
малюмат  
мания  
менба  
мензиль  
менсюп  
меслекдеш  
меджбур  
мешгъуль  
микъдар  
муаллим  
музакере  
муляфат  
муляхаза  
мураджаат  
мусааде  
мусафир  
муджизе

## Н

насиат  
невбетчи  
незакет  
ниает  
нумюне  
нутукъ

## О

огют  
ойле

## П

паалы  
пайтахт  
пексимет  
пелит

## Р

раат  
реин  
рей

## С

сагълыкъ  
себзе  
суаль  
сюнгю  
сюрю

## Т

табиат  
такъсим  
талиль  
танъ  
тариф  
тарих  
тасвир  
тедбир  
теклиф  
телефон  
теляффуз  
тешеккюр  
туткъал  
тынчлыкъ  
тюшюндже

## У

уйгъун  
уйдурмакъ

уйкен  
уйле  
укюмет  
умют  
учълюк

## Ф

фаалиет  
фаиз

## Х

хайырлы  
халкъ  
хызмет

## Ц

центнер  
цирк

## Ч

чавдар  
чаршаф  
чёкюч

## Дж

джемаат  
дженюп  
джумерт

## Ш

шаат  
шенъ  
шефтали  
шималь  
шукюр

**Ы**

ынтылуw  
ынджынмакъ  
ыргъакъ  
ыргъат

**Ю**

юзъбез  
юзъсюз  
юнъю  
юдже

**Э**

эали  
эбедийлештирмек  
эйилик  
эксиклик  
экскаватор  
эскалатор  
эшъя

**Я**

ябанджы  
яйла  
янардагъ  
янъгъыз  
янълыш  
ярыш  
яшын

|                                                                 |    |
|-----------------------------------------------------------------|----|
| ТИЛЬ ВЕ БИЛЬГИ АКЪКЪЫНДА ДЕРС .....                             | 3  |
| 1-инджи дерс .....                                              | —  |
| III—IV СЫНЫФЛАРДА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ                                |    |
| ТЕКРАРЛАВ .....                                                 | 5  |
| 2-нджи дерс. Сёз теркиби. Исим .....                            | —  |
| 3-юнджи дерс. Сыфат, сайы, замир .....                          | 6  |
| 4-юнджи дерс. Фииль .....                                       | 7  |
| 5-инджи дерс. Нутукъ ве къонушув.                               |    |
| Къонушувнынъ эсас къаиделери .....                              | 8  |
| СИНТАКСИС .....                                                 | 10 |
| 6-нджы дерс. Сёз бирикмелери .....                              | —  |
| 7-нджи дерс. Джумле .....                                       | 12 |
| 8-инджи дерс. Макъсадына коре,<br>джумлелернинъ чешитлери ..... | 14 |
| 9-ынджы дерс. Суаль джумлелери .....                            | 17 |
| 10-унджы дерс. Эмир джумлелери .....                            | 18 |
| 11-инджи дерс. Нида джумлелери .....                            | 20 |
| 12-нджи дерс. Нутукъ шекиллери .....                            | 21 |
| 13-юнджи дерс. Джумленинъ баш азалары.                          |    |
| Муптеда .....                                                   | 23 |
| 14-юнджи дерс. Хабер .....                                      | 25 |
| 15-инджи дерс. Муптеда ве хабер .....                           | 26 |
| 16-нджы дерс. Джумленинъ экинджи дередже<br>азалары .....       | 27 |
| 17-нджи дерс. Тамамлайыджы .....                                | 29 |



|                                                                                         |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>18-инджи дерс. Айырыджы</b> .....                                                    | 30 |
| <b>19-ынджы дерс. Диалог ве монолог</b> .....                                           | 32 |
| <b>20-нджи дерс. Ал</b> .....                                                           | 33 |
| <b>21-инджи дерс. Кениш ве кениш олмагъан</b><br><b>джумлелер</b> .....                 | 35 |
| <b>22-нджи дерс. Сойдаш азалы джумлелер</b> .....                                       | 37 |
| <b>23-юнджи дерс. Сойдаш азалы джумлелерде</b><br><b>умумийлештириджи сёзлер</b> .....  | 38 |
| <b>24-юнджи дерс. Кириш сёзлер</b> .....                                                | 39 |
| <b>25-инджи дерс. Хитап</b> .....                                                       | 41 |
| <b>26-нджы дерс. Мектюп язув тертиби</b> .....                                          | 42 |
| <b>27-нджи дерс. Адий джумле</b><br><b>(умумийлештириджи ве текрарлав)</b> .....        | 44 |
| <b>28-инджи дерс. Кочюрильме лаф</b> .....                                              | 47 |
| <b>29-ынджы дерс. Муреккеп джумле</b> .....                                             | 49 |
| <b>30-ынджы дерс. Муреккеп джумленинъ синтактик</b><br><b>талили</b> .....              | 51 |
| <b>31-инджи дерс. Незакет ибарелери</b> .....                                           | 53 |
| <b>32-нджи дерс. Синтаксисни умумийлештирюв</b><br><b>ве текрарлав</b> .....            | 54 |
| <b>ФОНЕТИКА</b> .....                                                                   | 56 |
| <b>33-юнджи дерс. Сес ве ариф</b> .....                                                 | —  |
| <b>34-юнджи дерс. Нутукъ сеслери. Созукъ ве тутукъ</b><br><b>сеслер</b> .....           | 58 |
| <b>35-инджи дерс. Созукъ сеслерни ифаделеген</b><br><b>арифлер</b> .....                | 61 |
| <b>36-нджы дерс. Метин</b> .....                                                        | 62 |
| <b>37-нджи дерс. Къалын ве индже созукъ сеслерни</b><br><b>ифаделеген арифлер</b> ..... | 64 |
| <b>38-инджи дерс. Индже созукъ сеслерни</b><br><b>ифаделеген арифлер</b> .....          | 65 |

|                                                                                                         |            |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>39-ынджы дерс. Къалын созукъ сеслерни</b><br><b>ифаделеген арифлер .....</b>                         | <b>67</b>  |
| <b>40-ынджы дерс. Метиннинъ чешитлери .....</b>                                                         | <b>68</b>  |
| <b>41-инджи дерс. Эм къалын, эм индже созукъ</b><br><b>сеслерни ифаделеген арифлер .....</b>            | <b>69</b>  |
| <b>42-нджи дерс. У арифи .....</b>                                                                      | <b>71</b>  |
| <b>43-юнджи дерс. Нутукъ чешитлери. Икяе .....</b>                                                      | <b>72</b>  |
| <b>44-юнджи дерс. Йотлашкъан арифлер .....</b>                                                          | <b>74</b>  |
| <b>45-инджи дерс. Ё арифи .....</b>                                                                     | <b>76</b>  |
| <b>46-нджы дерс. Ю арифи .....</b>                                                                      | <b>78</b>  |
| <b>47-нджи дерс. Метиннинъ планы .....</b>                                                              | <b>79</b>  |
| <b>48-инджи дерс. Я арифи .....</b>                                                                     | <b>80</b>  |
| <b>49-ынджы дерс. Я арифи .....</b>                                                                     | <b>82</b>  |
| <b>50-нджи дерс. Къалын, индже созукъ сеслерни</b><br><b>ифаделеген арифлер (текрарлав дерси) .....</b> | <b>83</b>  |
| <b>51-инджи дерс. Дудакълы ве дудакъсыз созукъ</b><br><b>сеслерни ифаделеген арифлер .....</b>          | <b>85</b>  |
| <b>52-нджи дерс .....</b>                                                                               | <b>87</b>  |
| <b>53-юнджи дерс. Созукъ сеслерини ифаделеген</b><br><b>арифлер (текрарлав ве пекитюв дерси) .....</b>  | <b>87</b>  |
| <b>54-юнджи дерс. Табиатны тарифлев .....</b>                                                           | <b>89</b>  |
| <b>55-инджи дерс. Тутукъ сеслерини ифаделеген</b><br><b>арифлер .....</b>                               | <b>90</b>  |
| <b>56-нджы дерс. Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ</b><br><b>сеслерини ифаделеген арифлер .....</b>         | <b>92</b>  |
| <b>57-нджи дерс. Тутукъ сеслерини ифаделеген</b><br><b>арифлер (умумийлештириджи дерс) .....</b>        | <b>94</b>  |
| <b>58-инджи дерс. Фикир юрютюв метини .....</b>                                                         | <b>95</b>  |
| <b>59-ынджы дерс. Эджа ве ургъу .....</b>                                                               | <b>96</b>  |
| <b>60-ынджы дерс. Фонетиканы текрарлав</b><br><b>ве пекитюв .....</b>                                   | <b>98</b>  |
| <b>61-инджи дерс. Ресим узеринде иш .....</b>                                                           | <b>100</b> |

|                                                                              |     |
|------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>ИМЛЯ</b> .....                                                            | 101 |
| 62-нджи дерс. Къырымтатар тилинде<br>грамматиканынъ имля болюги .....        | —   |
| 63-юнджи дерс. Къалын, индже созукъ<br>сеслернинъ уйгъунлыгъы .....          | 103 |
| 64-юнджи дерс. Дудакълы созукъ сеслернинъ<br>уйгъунлыгъы .....               | 104 |
| 65-инджи дерс. Оданынъ тарифи .....                                          | 107 |
| 66-нджы дерс. Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы<br>(умумийлештириджи дерс) ..... | —   |
| 67-нджи дерс. Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы .....                            | 109 |
| 68-инджи дерс. Сингармонизм къаиделери<br>(умумийлештириджи дерс) .....      | 110 |
| 69-ынджы дерс. Ресим узеринде иш .....                                       | 112 |
| 70-инджи дерс. Созукъ сеслернинъ тюшип<br>къалувы .....                      | 113 |
| 71-инджи дерс. Тутукъларнынъ имлясы .....                                    | 114 |
| 72—73 юнджи дерслер. Тутукъларнынъ имлясы .....                              | 115 |
| 73-юнджи дерс .....                                                          | 117 |
| 74-юнджи дерс. Ресим узеринде язылгъан инша .....                            | —   |
| 75-инджи дерс. Буюк (баш) арифлернинъ имлясы .....                           | 118 |
| 76-нджы дерс. Эджа авуштырылувы .....                                        | 120 |
| 77-нджи дерс. Муреккеп сёзлернинъ имлясы .....                               | 121 |
| 78-инджи дерс .....                                                          | 123 |
| 79-ынджы дерс. Ресим узеринде тизильген икяе .....                           | —   |
| 80-инджи дерс. Имляны текрарлав дерси .....                                  | 124 |
| <b>ЛЕКСИКОЛОГИЯ</b> .....                                                    | 126 |
| 81-инджи дерс. Сёз ве онынъ манасы .....                                     | —   |
| 82-нджи дерс. Бирманалы ве чокъманалы<br>сёзлер .....                        | 127 |
| 83-юнджи дерс. Нутукъ услюплери<br>(лакъырды ве китабий услюплер) .....      | 129 |

|                                                        |     |
|--------------------------------------------------------|-----|
| 84-юнджи дерс. Омонимлер .....                         | 130 |
| 85-инджи дерс. Синонимлер .....                        | 132 |
| 86-нджы дерс. Нутукъ услюплери<br>(ильмий услюп) ..... | 134 |
| 87-нджи дерс. Антонимлер .....                         | 136 |
| 88-инджи дерс. Лексикологияны текрарлав дерси          | 137 |
| 89-ынджы дерс. Ресим узеринде иш .....                 | 139 |

#### **5-ИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ**

|                                        |     |
|----------------------------------------|-----|
| <b>ТЕКРАРЛАВ</b> .....                 | 140 |
| 90-ынджы дерс. Фонетика .....          | —   |
| 91-инджи дерс. Имля .....              | 141 |
| 92-нджи дерс. Лексикология .....       | 143 |
| 93-юнджи дерс. Ресим узеринде иш ..... | 145 |

#### **НУТУКЪ ИНКИШАФЫНЕН БАГЪЛЫ**

|                                          |     |
|------------------------------------------|-----|
| <b>ДЖЕДВЕЛЛЕР ВЕ ХАТЫРЛАТМАЛАР</b> ..... | 146 |
|------------------------------------------|-----|

|                           |     |
|---------------------------|-----|
| <b>ИМЛЯ ЛУГЪАТЫ</b> ..... | 150 |
|---------------------------|-----|



Окъув нешири

**Меметов Айдер**  
**Алиева Ление Аблязовна**  
**Меметов Искандер Айдерович**

**Къырымтатар тили (тувгъан)**

5 сыныф

Къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан умумтасиль  
муэссиселери ичюн окъув къулланмасы

Учебное издание

**Крымскотатарский язык (родной)**

5 класс

Учебное пособие  
для общеобразовательных организаций  
с обучением на крымскотатарском и русском языках

Руководитель Центра специальных форм образования *С. В. Сацевич*  
Зав. редакцией литературы

для национальных школ и мигрантов *О. С. Ноженкина*

Редактор *З. С. Мамутова*

Ответственный за выпуск *А. А. Борзенкова*

Руководитель проекта *М. Е. Потапенкова*

Художественный редактор *С. И. Ситников*

Дизайнер макета *О. Г. Чичварина*

Дизайнер обложки *Л. И. Нуреева*

Компьютерная вёрстка *Т. М. Якутович*

Техническое редактирование *Т. М. Якутович*

Корректор *Г. Ш. Аджимамбетова*

Налоговая льгота — Общероссийский классификатор продукции

ОК 005-93—953000. Изд. лиц. Серия ИД № 05824 от 12.09.01.

Подписано в печать 26.10.17. Формат 60×90<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Бумага офсетная.

Гарнитура SchoolBookCSanPin. Печать офсетная. Уч.-изд. л. 9,3. Тираж 3800 экз.

Заказ № 1118.

Акционерное общество «Издательство «Просвещение».  
127521, Москва, 3-й проезд Марьиной рощи, 41.

Отпечатано по заказу АО «ПолиграфТрейд»  
в полном соответствии с качеством предоставленного электронного оригинал-макета  
в типографии ОАО «Альянс «Югполиграфиздат», ВПК «Офсет».  
400001, г. Волгоград, ул. КИМ, д. 6  
Тел./факс: (8442) 26-60-10, 97-49-40